

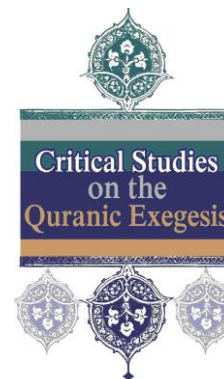
The Concept of Rajā' in the Qur'ān An Etymological and Semantic Analysis

Morteza SalmanNejad

Assistant Professor, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Islamic Knowledge and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
(Corresponding Author: salmannejad@isu.ac.ir).

Amirhossein Hosseinzadeh Ivery

PhD student in Qur'ān and Hadith Sciences,
Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University,
Tehran, Iran (Email: ah.hoseinzade@mail.isu.ir).

Original research

Received: 12/ 12/ 2025

Revised: 9/ 6/ 2026

Accepted: 11/ 6/ 2026

published: 21/ 9/ 2026

Pages: 35-68.

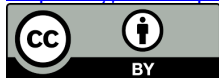
Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© 2026/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Hosseinzadeh Ivery, Amirhossein and SalmanNejad, Morteza, "The Concept of Rajā' in the Qur'ān: An Etymological and Semantic Analysis", *Critical Studies on the Quranic Exegesis*, 7 (1): 13, 2026, p. 35-68.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2026.565642.1368>

Abstract

This study offers a methodological critique of previous semantic research on the concept of *rajā'* (hope) in the *Qur'ān* and presents a comprehensive reexamination based on etymological and structural semantic analysis. It identifies key deficiencies in prior studies, including conflated lexical meanings, selective treatment of verses, and procedural errors in applying semantic methods. Through tracing the root across Semitic languages, the research shows that *rajā'* evolved from *physical inclination* to *mental desire* and ultimately to *hope-tinged expectation* in Qur'ānic usage. Analyzing all 28 occurrences of the root, the study uncovers five essential semantic components: faith and certainty in God and the Hereafter, active ethical commitment, optimistic expectation of divine mercy, future orientation toward eschatological encounter, and negation of disbelief, denial, and forgetfulness of God. The findings demonstrate that *rajā'* is not a passive emotional state but a dynamic theological-ethical concept requiring systematic methodological engagement beyond traditional lexicography or atomistic interpretation.

Keywords: Qur'ānic Hope, Structural Semantics, Semitic Etymology, Syntagmatic Relations, Componential Analysis.

Extended Abstract

The concept of *rajā'* (hope) in the *Qur'ān* has consistently drawn scholarly attention, both within the classical exegetical tradition and among contemporary Qur'ānic researchers. A predominant trend in modern scholarship, however, has been the continued reliance on descriptive approaches or the reiteration of traditional lexicographical and interpretive views, often without critical methodological engagement. While some recent studies have claimed to apply semantic methodologies to analyze *rajā'*, a closer examination reveals significant shortcomings in both the application of these methods and the overall research process.

This study begins by offering a methodological critique of existing semantic research on *rajā'*, identifying key deficiencies in how these investigations have employed structural semantics. It argues that many previous studies have either conflated distinct lexical meanings, engaged in selective treatment of Qur'ānic verses, or failed to adhere to the procedural requirements of structural semantics. In response, the present research proposes a comprehensive reexamination of *rajā'* through the combined lens of etymology and structural semantics, analyzing all 28 occurrences of the root across 27 verses of the *Qur'ān*.

The etymological investigation traces the root r-j-w and its variant forms across the Semitic language family. In the North-West Semitic branch, the root appears in Hebrew, Aramaic, Syriac, and Mandaic with the core meaning of *desire* or *inclination*. In the South Semitic branch, particularly in Mehri, Jibbali, and Harsusi, the root carries the meaning of *to hope* and *to wait for*, with a stronger emphasis on the aspect of expectation. This analysis suggests a Proto-Semitic biconsonantal root *rj* meaning *physical inclination*, which metaphorically developed into *mental inclination* in North-West Semitic, and further acquired the component of *expectation* in South Semitic. This semantic trajectory culminates in the Qur'ānic usage where *rajā'* encompasses both hope and expectation, grounded in a theological framework.

Employing structural semantics, this study systematically examines syntagmatic and paradigmatic relations of *rajā'*. Through analysis of the most frequent syntagmatic collocates—*liqā'* (encounter with God), *raḥma* (mercy), *Allāh wa al-yawm al-ākhir* (God and the Last Day)—the research identifies key paradigmatic substitutes that illuminate the semantic components of *rajā'*. The findings reveal that *rajā'* is not a passive emotional state but carries distinct theological and ethical components:

1. [+Faith and Certainty in God and the Hereafter]: *Rajā'* is grounded in a firm belief in God's promises and the reality of the afterlife, distinguishing it from mere wishful thinking.
2. [+Action]: Qur'ānic hope is inherently active and performative, consistently associated with righteous deeds (*ʿamal ṣāliḥ*), *jihad*, and perseverance in the path of God.
3. [+Optimistic Expectation]: *Rajā'* entails a hopeful waiting for God's mercy, especially in times of hardship and difficulty.
4. [+Future Orientation]: The concept is teleological, looking forward to the encounter with God and eschatological success, while simultaneously maintaining a consciousness of divine punishment.
5. [-Disbelief, Denial, and Forgetfulness]: Those who have *rajā'* are distinguished from those who reject God's signs, deny the encounter with Him, or are negligent of His remembrance.

The study demonstrates that understanding *rajā'* in the *Qur'ān* requires neither a purely lexical nor a partial interpretive approach, but a systematic semantic analysis that situates the term within the *Qur'ān*'s overarching theological discourse. Prior research has often overlooked this methodological rigor; where semantic methods were claimed, procedural errors have compromised the validity of findings. The present research thus addresses these gaps by offering a methodologically sound, comprehensive semantic analysis that yields a nuanced understanding of *rajā'* as a foundational component of faith and ethical life in the Qur'ānic worldview.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*.
2. Ṣāhib b. 'Ibād, Ismā'īl, *al-Muḥīṭ fī al-Lughab*, Beirut, 'Ālam al-Kutub, 1414 AH [Arabic].
3. Ibn Fāris, Aḥmad, *Mu'jam Maqāyīs al-Lughab*, Qom, Maktab al-'Ilām al-Islāmī, 1404 AH [Arabic].
4. Ibn Qutaybah, 'Abd Allāh b. Muslim, *Gharīb al-Qur'ān*, Beirut, Dār wa Maktabat al-Hilāl, 1411 AH [Arabic].
5. Ahmadi, Zahra, *Studying the Semantics of the Word Raja in the Qur'ān and Hadith*, Master's thesis, University of Holy *Quran* Sciences and Education, Faculty of Tafsir and Education, Qom, Shahrivar 1402 AH [Persian].
6. Azharī, Muḥammad b. Aḥmad, *Tabdhīb al-Lughab*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1421 AH [Arabic].
7. Bāqerī Nowzārī, Moṣṭafā & Fallāḥ, Ebrāhīm, "The Semantics of Hope in the *Qur'ān* Based on Syntagmatic Relations", *Quranic Comentations*, vol. 4, no. 6, summer 2021 [Persian].
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26767384.2021.6.6.6.3>
8. Bierwisch, Manfred, *Zabānshināsī-ye Jadīd*, tr. Moḥammad-Rezā Bāṭenī, Tehran, Āgāh, 1374 SAH [Persian].
9. Jawharī, Ismā'īl b. Ḥammād, *al-Ṣiḥāḥ*, Beirut, Dār al-'Ilm lil-Malāyīn, 1376 AH [Arabic].
10. Rouhani-Sarvestani, *Zeinab*, *Semantics of words Denoting Hope*, Master's thesis in Quranic and Hadith Sciences, University of Holy *Qur'ān* Sciences and Education, Faculty of Quranic Sciences, Shiraz, summer 1401 AH [Persian].
11. Zamakhsharī, Maḥmūd b. 'Umar, *Asās al-Balāghab*, Beirut, Dār Ṣādir, 1979 [Arabic].
12. Salmannejad, Morteza, *Semantics of Tadabbur in the Holy Quran with Three Structural Approaches: Structuralist, Etymologic and History of Ideas*, Master's Thesis in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Sadiq University, 2012 [Persian].
13. Salmannejad, Morteza & Qāsem-Pūr, Moḥsen, "Semantic Study of the Term Tadabur in Holy *Qur'ān* with the Emphasis on Syntagmatic and Paradigmatic Relations", *Historical Approaches to Qur'ān and Hadīth Studies*, vol. 52, winter 2013 [Persian].
<https://dorl.net/dor/20.1001.1.17358701.1391.18.52.6.6>

14. Shirzad, Mohammad Hassan, *The Concept of Riba in the Holy Quran Based on Structuralist and Role-Oriented Semantic Methods*, Master's thesis in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Sadiq University, 2014 [Persian].
15. Ṣāfi, Maḥmūd, *al-Jadwal fi I'rāb al-Qur'ān*, Damascus, Dār al-Rashīd, 1418 AH [Arabic].
16. Ṣafavī, Kūrūsh, *Darāmadī bar Ma'nāshināsī*, Tehran, Sūre-ye Mehr, 1380 SAH [Persian].
17. Abū Hilāl al-ʿAskarī, Ḥasan b. ʿAbd Allāh, *al-Furūq al-Lughawīyah*, Beirut, Dār al-Āfāq al-Jadīdah, 1400 AH [Arabic].
18. Farrā', Yaḥyā b. Ziyād, *Ma'ānī al-Qur'ān*, Cairo, al-Hay'ah al-Miṣrīyah al-ʿĀmmah lil-Kitāb, 1980 [Arabic].
19. Khalīl b. Aḥmad, *al-ʿAyn*, ed. Maḥdī Makhzūmī & Ibrāhīm Sāmarrā'ī, Beirut, Dār wa Maktabat al-Hilāl, 1980 [Arabic].
20. Fūlādvand, Moḥammad-Maḥdī, tr. *Qur'ān*, Tehran, Daftar-e Muṭālī'āt-e Tārīkh va Ma'āref-e Eslāmī, 1418 AH [Persian].
21. Motaharipour, Morteza and Azarbaijani, Masoud, "The Semantic Structure of Hope in the Verses of the Holy Qur'ān," *Muṭālī'āt-e Tafsīrī*, vol. 8, no. 32, Winter 2017 [Persian].
22. Black, Jeremy, George, Andrew, Postgate, Nicholas & et al., *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
23. Ehret, Christopher, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian): Vowels, Tone, Consonants and Vocabulary*, Berkeley, University of California Press, 1995.
24. Hoftijzer, Jacob & Jongeling, Karel, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden, Brill, 1995.
25. Jastrow, Marcus, *Dictionary of Targoom, Babel and Urshalim and Midrash Literature*, London, Luzak Co., 1903.
26. Johnstone, Thomas Muir, *Jibbali Lexicon*, New York, Oxford University Press, 1981.
27. Kitchen, Andrew, Ehret, Christopher, Assefa, Shiferaw & Mulligan, Connie J., "Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, vol. 276, pp. 2703–2710, 2009.
<https://doi.org/10.1098/rspb.2009.0408>
28. Klein, A., *Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, Haifa, University of Haifa Press, 1987.

29. Leslau, Wolf, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic)*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1987.
30. Macuch, Rudolf & Drower, Ethel Stefana, *A Mandaic Dictionary*, London, Oxford University Press, 1963.
31. McDonough, Sheila, "Hope", *Encyclopaedia of the Qur'ān*, ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden, Brill, vol. II, pp. 448–449.
https://doi.org/10.1163/1875-3922_q3_EQSIM_00196
32. *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster web site, Retrieved September 3, 2026.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/incline>
33. Orel, Vladimir & Stolbova, Olga, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*, Leiden, Brill, 1995.
34. Payne Smith, Robert, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1903.

بازخوانی مفهوم رجاء در قرآن برپایه تحلیل ریشه‌شناختی و معناشناختی

مرتضی سلمان نژاد ^{ID}

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد،
دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول: salmannejad@isu.ac.ir).

امیرحسین حسین‌زاده ایوری ^{ID}

دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد،
دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (ایمیل: ah.hoseinzade@mail.isu.ir).

چکیده

مفهوم رجاء در قرآن از مفاهیم کلیدی در حوزه معنایی امید است. با وجود توجه مفسران و قرآن‌پژوهان، هنوز فهم درست معنای آن با کاستی‌هایی روبه‌رو است. در مطالعه حاضر با هدف بازخوانی مؤلفه‌های معنایی رجاء در قرآن، نخست به تحلیل ریشه‌شناختی ماده در زبان‌های سامی، و سپس تحلیل معناشناسانه کاربردهای قرآنی آن پرداخته می‌شود. تحلیل معناشناسانه نیز برپایه رویکرد معناشناسی ساخت‌گرا صورت می‌گیرد؛ به این معنا که در گام اول به تحلیل روابط هم‌نشینی کاربردهای قرآنی رجاء می‌پردازیم و در گام بعد نیز می‌کوشیم دریابیم که در قرآن کریم، هریک از هم‌نشین‌های شایان توجه رجاء با چه کلمات دیگری جانشین شده‌اند. فرضیه مطالعه آن است که ریشه ثنائی رج در زبان سامی مادر به معنای خم شدن عینی بوده، و در گذار به زبان‌های سامی شمالی-غربی و جنوبی، معنای تمایل ذهنی، امید و انتظار یافته است. نیز، مهم‌ترین مؤلفه‌های معنایی رجاء عبارت‌اند از ایمان و یقین به خدا و قیامت، انتظار خوش‌بینانه از خدا، التزام به عمل صالح، غایت‌نگری اخروی، و پرهیز از کفر، تکذیب و نسیان. به بیان دیگر، رجاء در قرآن نه یک حالت روانی منفعل، بلکه مؤلفه‌ای پویا و جهت‌دهنده به حیات مؤمنانه است و در هردو ساحت معرفتی و عملی زندگی انسان ظهور پیدا می‌کند.

کلیدواژه‌ها: امید در قرآن، معناشناسی ساخت‌گرا، ریشه‌شناسی سامی، روابط هم‌نشینی، تحلیل مؤلفه‌های معنایی.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۹/۲۰ ش

بازنگری: ۱۴۰۵/۳/۱۹ ش

پذیرش: ۱۴۰۵/۳/۲۱ ش

نشر: ۱۴۰۵/۶/۳۰ ش

صفحه ۳۵-۶۸

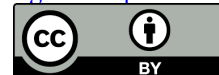
ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© ۲۰۲۶ / نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت‌اند.

شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۵۳۰۸

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

حسین‌زاده ایوری، امیرحسین و سلمان نژاد، مرتضی، «بازخوانی مفهوم رجاء در قرآن برپایه تحلیل ریشه‌شناختی و معناشناختی»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری، سال هفتم، دوره اول، شماره پیاپی ۱۳، تابستان ۱۴۰۵ ش، ص ۶۸-۳۵.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2026.565642.1368>

درآمد

امید نقش کلیدی در زندگی همه انسان‌ها دارد؛ به نحوی که بی‌توجهی به آن موجب از دست رفتن انگیزه، و در نتیجه، مانع پیمودن بهینه مسیر زندگی می‌شود. از همین رو در ادیان بزرگ به آن توجه فراوان شده است. در **قرآن** کریم نیز می‌توان اهمیت بالای امید در ابعاد شخصیت انسان را ردیابی کرد و فراتر از آن از وجود یک حوزه معنایی مرتبط با امید پرده برداشت.

در **قرآن** به مفهوم امید در **قرآن** عمدتاً از طریق سه ریشه عربی **رجو** (۲۸ بار)، **طمع** (۱۲ بار) و **رغب** (۲ بار) اشاره شده، و این میان، عمده مفهوم‌سازی‌های دینی با کاربرد ماده **رجاء** صورت گرفته، و مشتقات این ریشه در ۲۷ آیه **قرآن** کریم آمده است؛ آن‌سان که حتی برخی معاصران گفته‌اند **رجاء** در **قرآن** صرفاً بر یک احساس عاطفی دلالت ندارد؛ بل که باید آن را جوهره ایمان و شکل‌دهنده جهت‌گیری اخروی انسان مؤمن دانست (مک‌دانا، «امید»^۱، ۴۴۹).

طرح مسئله

بسیاری از پژوهشگران معاصر با تمرکز بر مطالعه ماده **رجاء** کوشیده‌اند به شناخت حوزه معنایی امید در **قرآن** بپردازند. نخستین مطالعه از این قبیل مقاله «ساختار معنایی امید در آیات **قرآن** کریم» نوشته مرتضی مطهری‌پور و مسعود آذربایجانی (۱۳۹۶ ش) است. محققان اول به صورت مختصر به تحلیل معنایی واژگان دال بر امید در **قرآن** و حدیث پرداخته، سپس مؤلفه‌های معنایی امید را از منظر **قرآن** و روایات بیان کرده، و در پایان به تمییز امید واقعی از کاذب پرداخته‌اند (بنگرید به: مطهری‌پور و آذربایجانی، «ساختار...»، سراسر مقاله).

با وجود یادکرد روش ایزوتسو و وایزگربر هم‌چون روش مطالعه، مؤلفان در عمل به فرآیند روش پای‌بند نبوده‌اند. مهم‌ترین شاهد این مدعا رجوع ایشان به دلالت‌های برآمده از روایات اسلامی در کنار **قرآن** است؛ حال آن‌که در معناشناسی ساخت‌گرا، روی‌کرد هم‌زمانی بر روی‌کرد در زمانی ترجیح دارد و نمی‌توان زبان **قرآن** و حدیث را در عرض یک‌دیگر قرار داد. این خلط، موجب ابهام در فرآیند پژوهش و تفکیک‌نداشتن دلالت‌های تفسیری، روایی و معناشناختی شده است.

مطالعه بعدی پایان‌نامه زینب روحانی سروستانی است که در سال ۱۴۰۱ ش دفاع شده است. گرچه عنوان پایان‌نامه **معناشناسی واژگان دال بر امید در قرآن کریم** است، نگارنده فرآیندهای مرسوم این روش را عملی نمی‌کند. او در مطالعه خود برخی تعابیر معناشناسان مثل **معنای پایه‌ای** یا **معنای نسبی** را به کار می‌گیرد و به واژگان حوزه امید در

1. McDonough, "Hope".

قرآن مثل **أَمَل**، **تَمَنَّى**، **طَمَعَ**، **رَغَبْتَ**، **عَسَى** و **لَعَلَّ** نیز می‌پردازد. با این حال صرفاً تحلیل لغوی ارائه می‌دهد و در عمل به تحلیل معناشناختی نزدیک نمی‌شود.

یک سال بعد از وی، زهرا احمدی در پایان‌نامه‌ای مشابه با عنوان **بررسی معناشناسی واژه رجاء در قرآن و حدیث (۱۴۰۲ ش)** نخست به کاربردهای قرآنی رجاء پرداخت و سپس در فصلی جداگانه جانشین‌های آن در آیات مختلف **قرآن** – هم‌چون **أَمَل**، **انتظار** و **تَمَنَّى** – را بازکاوید و در یک فصل هم به تحلیل هم‌نشینی‌هایی مانند **الله**، **روز قیامت** و **لقاء الله** پرداخت (فصل ۴). با این حال، او را نیز در عمل نمی‌توان به فرآیند معناشناسی ساخت‌گرا پای‌بندی یافت. بر اساس روش معناشناسی ساخت‌گرا، هم‌نشینی‌ها صرفاً مسیری برای کشف جانشین‌ها هستند؛ تحلیل‌نهایی باید از ره‌گذر مقایسه کاربرد جانشین‌ها با آیات متنوع رجاء صورت پذیرد تا تیرگی‌های معنایی برطرف شود. چنین گذاری از تحلیل روابط هم‌نشینی به کشف جانشین‌ها را در مطالعه او نمی‌توان بازدید.

درنهایت نیز مصطفی باقری‌نوذری و ابراهیم فلاح در مقاله «معناشناسی امید در **قرآن** با تأکید بر روابط هم‌نشینی» (۱۴۰۲ ش) کوشیدند کلمات مختلف دال بر معنای امید در **قرآن** را صرفاً در سطح واژگان هم‌نشینی تحلیل کنند. مؤلفان همه واژگان حوزه معنایی امید را دارای یک معنا فرض کردند و معانی اختصاصی هر واژه را نادیده گرفتند. مثلاً، **رجاء** را معادل با **عَسَى** انگاشتند و به فصل معنایی آن‌ها توجه ننمودند. برخورد گزینشی با آیات از دیگر اشکالات این مطالعه است. بر اساس قواعد معناشناسی ساخت‌گرا، همه کاربردهای یک ماده باید مطالعه شود. نیز، برای دستیابی به مؤلفه‌های معنایی، باید از تحلیل روابط هم‌نشینی به تحلیل روابط جانشینی منتقل شد و سرانجام با مقایسه کاربردهای جانشین‌ها، مؤلفه‌های معنایی واژه را استخراج نمود. در مطالعه یادشده التزامی به این روش دیده نمی‌شود.

چنان‌که دیده می‌شود، مطالعات موجود یا به تحلیل لغوی بسنده کرده‌اند یا در کاربست روش معناشناسی ساخت‌گرا دچار کاستی‌های جدی بوده‌اند. بر این پایه باید پرسید فهم درست از مفهوم **رجاء** و درک جایگاه حوزه معنایی آن در گفتمان **قرآن** بر اساس کدام فرآیند روش‌شناختی دست‌یافتنی است؟ آیا می‌توان با تکیه بر منابع لغوی سنتی یا تفسیرهای جزئی به مؤلفه‌های معنایی این واژه دست یافت، یا آن‌که نیازمند کاربست توأمان تحلیل‌های سیاقی با رویکردهای معناشناسانه هستیم؟ مسیر صحیح برای گذار از تحلیل روابط هم‌نشینی به کشف جانشین‌ها و درنهایت استخراج مؤلفه‌های معنایی رجاء چیست؟

۱. مقدمات بحث

در کوشش برای پاسخ به پرسش‌های یادشده، در این مطالعه خواهیم کوشید با التزام به اصول معناشناسی ساخت‌گرا و بهره‌گیری هم‌زمان از تحلیل‌های ریشه‌شناختی، تصویری دقیق‌تر و نظام‌مندتر از مؤلفه‌های معنایی رجاء

در قرآن کریم ارائه دهیم. پیش از ورود به این بحث ناگزیر ایم برخی مقدمات را مرور کنیم.

۱-۱) تحلیل‌های لغوی کهن از مفهوم رجاء

مراجعه به منابع لغوی قدیم نشان می‌دهد که در تفکیک معنایی مادهٔ رجو نوعی تیرگی و پراکندگی دیده می‌شود. لغویان متقدم معمولاً سه ریشهٔ رجو، رجی و رج‌ا را در مدخل‌های مستقل بررسی کرده‌اند. در کتاب العین صرفاً به دو ریشهٔ سه حرفی رجو (خلیل، العین، ۱۷۶/۶) و رج‌ا (همان، ۱۷۴/۶) پرداخته، و ذیل مادهٔ رجو از سه گونه کاربرد مشتقات وازه سخن گفته شده است: الرجاء (ممدود) به معنای نقیض یأس، الرجا (مقصود) به معنای کناره هر چیزی، و الرجو به معنای اهتمام و توجه نشان دادن به چیزی.

با پذیرش این توضیحات، معلوم نیست چرا مؤلف کتاب العین کاربرد همین ریشه در عبارت «مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا» (نوح/۱۳) را به معنای «لا تخافون» می‌گیرد (خلیل، العین، ۱۷۶/۶). نیز، معلوم نیست چرا ذیل بحث از همین ریشهٔ رجو، یک دلالت آن را بر معنای تأخیر در امری می‌نمایاند، و می‌گوید ماده در عبارت «وَأَخْرَجُوا مُرَجُومَ لَأَمْرِ اللَّهِ» (توبه/۱۰۶) در معنای «مُؤَخَّرُونَ» استعمال شده است (خلیل، العین، ۱۷۴/۶). این عمل‌کردهای مؤلف نشان از تیرگی ریشهٔ سه حرفی کاربردهای قرآنی یادشده دارد؛ خاصه با نظر به این‌که او کمی بعد ذیل مدخل رج‌ا نیز معنای به تأخیر انداختن را بازگفته، به آیه یادشده استشهاد جسته، و این بار تصریح نموده است که «مُرَجُونَ آی: مُؤَخَّرُونَ» (همان، ۱۷۶/۶).

دربارهٔ اسم ممدود الرجاء در کتاب العین تأکید می‌شود که نگارش رجاء شکل درستی از نگارش این مصدر نیست. هم‌چنین تصریح می‌شود که صورت ثلاثی مجرد این کاربرد را از ریشهٔ معتل وای رجو، و ثلاثی مزید آن در باب‌های تفعیل، تفعّل و افتعال را از ریشهٔ معتل یائی رجی ساخته‌اند (همان، ۱۷۶/۶). گفتنی است صرفاً در کتاب العین این ادعاء دیده می‌شود که کاربردهای ثلاثی مزید این وازه‌ها از ریشهٔ رجی، یعنی از ریشه‌ای غیر از ریشهٔ کاربرد مشتقات ثلاثی مجرد ماده، برگرفته‌شده‌اند. بعدها ازهری (درگذشته ۳۷۰ق) تصریح می‌کند که چنین گفتاری را صرفاً از لیث بن مظفر، شاگرد و گردآورنده و تکمیل‌کننده کتاب العین خلیل بن احمد (درگذشته ۱۷۰ق)، شنیده است (ازهری، تهذیب اللغة، ۱۲۵/۱۱).

دربارهٔ اسم مقصور الرجا می‌توان از صورت مثنای یادشده برای این ماده در کتاب العین چنین استنباط کرد که ریشهٔ صرفی آن مُعْتَلّ وای رجو است (بنگرید به: خلیل، العین، ۱۷۶/۶). دربارهٔ ریشهٔ سوم یعنی الرجو به معنای مبالات و اهمیت‌دادن، چنان‌که یاد کردیم، در کتاب العین تصریح می‌شود که این ریشه صرفاً در اسلوب نفی به کار می‌رود و به وضعیت ذهنی‌ای اشاره دارد که فرد هیچ ترس یا نگرانی ندارد (همان‌جا).

لغوی برجستهٔ دیگر، ابن‌دُرَید (درگذشته ۳۲۱ق) به نظر می‌رسد همین تحلیل‌ها را پذیرا شده است؛ جز آن‌که برای

ریشه **الرَّجُو** اساساً معنای **مبالات** را ذکر نمی‌کند و تنها بر دو معنای **امید** و **تأخیر** متمرکز است. نیز، در توضیح **الرَّجَا**، برای اشاره به معنای امید، به جای تعبیر «نقیض الیأس» که پیشینانش به کار می‌بردند به صراحت از واژه **الأمل** بهره می‌جوید (ابن‌درید، **جمهرة اللغة**، ۲/ ۱۰۳۹). همین تعبیر **أمل** را لغویان بعدی نیز برمی‌گیرند (برای نمونه، بنگرید به: جوهری، **الصاحح**، ۶/ ۲۳۵۲).

۲-۱) تحلیل‌های لغویان متأخرتر

نخستین بار حدود ۲۰۰ سال بعد از شکل‌گیری کتاب **العین** و نیم سده بعد از ابن‌دُرَید، ازهری در کنار دو ریشه رجأ و رجو، از ریشه رجی نیز به شکل مستقل یاد می‌کند. به زعم وی فعلِ رَجَا یَرْجُو به معنای امید و حالتِ نَقِیض یأس، اما رَجَا یَرْجُو به معنای حیرت‌زده‌شدن است: «رَجَى الرَّجُلُ یَرْجُو إِذَا دُهِشَ» (ازهری، **تهذیب اللغة**، ۱۱/ ۱۲۵). درباره اسم مقصور **الرجا**، ازهری معنای **ناحیه کل شیء** را که در کتاب **العین** هم آمده بود، با استشهاد به آیه «وَالْمَلِكُ عَلَى أَرْجَائِهَا» (حاقه/ ۱۷) همراه می‌کند (ازهری، **تهذیب اللغة**، ۱۱/ ۱۲۵).

ازهری درباره ماده رجأ می‌گوید کاربرد فعلی آن به معنای تأخیر است: «أَرْجَأْتُ الْأَمْرَ وَ أَرْجَيْتُهُ إِذَا أَخَّرْتُهُ». او کاربرد قرآنی **مُرْجُونَ** (توبه/ ۱۰۶) – صورت جمع اسم مفعول از بابِ إفعال – را هم از این ریشه، و شاهدهی برای این معنا می‌انگارد. وی در ادامه، در مقام استشهاد به دلالت ریشه رجأ بر تأخیر، می‌افزاید ابن‌سِکِّیت (درگذشته ۲۴۴ق) هم از مذهب **مُرْجئه** یاد کرده، و ایشان را کسانی شناسانده است که عمل را مؤخَّر از ایمان می‌دانستند (ازهری، **تهذیب اللغة**، ۱۱/ ۱۲۵).

درباره ریشه سوم یعنی **الرَّجُو**، که در کتاب **العین** به معنای **مبالات** و اهمیت‌دادن یاد، و گفته شده بود که صرفاً در اسلوب نفی به کار می‌رود، ازهری گرچه این معنا را ناشناخته ارزیابی می‌کند، بخش دوم تحلیل فوق یعنی هم‌راهی این کاربرد با اسلوب نفی به معنای خوف را تأیید می‌نماید. حتی از این هم فراتر می‌رود و تصریح می‌کند کاربرد **رَجَاء** به معنای خوف تنها در صورتی صحیح است که در سیاق نفی روی دهد. نیز، برای دلالت رجاء بر خوف به تفسیرِ فَرَاء (درگذشته ۲۰۷ق) از «وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ» (نساء/ ۱۰۴)، «يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ» (جاثیه/ ۱۴)، و «مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا» (نوح/ ۱۳) و هم‌چنین برخی شواهد شعری استناد می‌کند (ازهری، **تهذیب اللغة**، ۱۱/ ۱۲۵؛ مقایسه کنید با زمخشری، **اساس البلاغة**، ۲۲۴ که کاربرد رجاء در معنای خوف را استعمالی مجازی انگاشته است).

اندکی بعد، صاحب بن عَبَّاد (درگذشته ۳۸۵ق) همان سه معنای اولیه مذکور در کتاب **العین** را با تحلیل‌های مشابه می‌آورد و کاربرد «رَجَى الرَّجُلُ یَرْجُو رَجًی» در معنای قطع کردنِ کلام یا خندیدن را نیز بر موارد مذکور در کتاب **العین** می‌افزاید (صاحب، **المحیط فی اللغة**، ۷/ ۱۷۴). جوهری (درگذشته ۳۹۳ق) نیز برخلاف متقدمان،

معنای اولیه ریشه را تأخیر دانسته، و تأکید کرده که **الرجاء** به هردو شکل مهموز و غیر مهموز به کار رفته است. سپس **أمل** را به عنوان معنای ثانویه یاد کرده، و در آخر نیز معنای خوف را بر شمرده است؛ بی آن که بر لزوم کاربردش در سیاق نفی تأکید کند (جوهری، **الصحاح**، ۶/ ۲۳۵۲).

معاصر وی ابو هلال عسکری (زنده در ۳۹۵ق) میان **رَجَاء** و **طَمَع** فرق می نهد. او رجاء را امیدواری معقول بر پایه سببی مشخص مانند رحمت الهی، اما طمع را میل بی سبب و موهوم و شایسته سرزنش می انگارد (ابو هلال عسکری، **الفروق اللغویه**، ۲۳۹). وی هم چنین می گوید **رَجَاء** بر آنچه از هر دو واژه **أَمَل** و **وَجَل** دریافت می شود قابل اطلاق است: **رَجَاء** گاه یعنی **أَمَل** یا همان امید درازمدت، و گاه نیز یعنی **وَجَل** یا همان خوف قلبی (همان، ۲۴۰). گفتنی است که بعدها نیز راغب اصفهانی (درگذشته ۵۰۲ق) نیز متأثر از همین گفتار ابو هلال عسکری، **رَجَاء** را به معنای گمانی مثبت — و نه علمی قطعی — می انگارد که تحقق امر خوشایندی را اقتضاء می کند (راغب اصفهانی، **المفردات**، ۳۴۶).

لغوی دیگر در همان دوره، ابن فارس (درگذشته ۳۹۵ق)، نیز معتقد است ریشه راء و جیم به اضافه یک حرف معتل (خواه واو یا یاء) دو معنای متباین دارد: آرزو و کناره و جانب. او سپس می افزاید: «فَرَبَّمَا عُبِّرَ عَنِ الْخَوْفِ بِالرَّجَاءِ» و این گونه در واقع کاربرد **رَجَاء** برای دلالت بر خوف را نوعی مجازگویی بر پایه معنای اول رجاء، یعنی **أَمَل**، می انگارد. نیز، برخلاف ازهری کاربرد تعبیر را صرفاً در سیاق نفی نمی داند. حساب ریشه رجاً را هم بالکل از کاربرد پیشین جدا می داند و از میان سه ریشه یادشده، فقط این یکی را با تأخیر مرتبط می شناسد (ابن فارس، **معجم مقاییس اللغة**، ۲/ ۴۹۴، ۱۲۵).

در مرحله ای متأخرتر از همه این اظهارنظرها، ابن سیده (درگذشته ۴۵۸ق) کاربردهای قرآنی مختلف ماده را به هر دو ریشه رجاً و رجی بازمی گرداند. مثلاً، کاربرد ریشه رجاً را در معنای تأخیر می شناساند و از «تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ...» (احزاب/ ۵۱) شاهد می آورد (ابن سیده، **المحكم**، ۷/ ۴۸۴). او در جای دیگر، ذیل رجی، تصریح می کند که **أَرْجَيْتُ** یک لهجه برای تلفظ **أَرْجَأْتُ** است (همان، ۷/ ۵۰۷).

از مجموع این شواهد باید نتیجه گرفت که لغویان قدیم سه معنای متفاوت برای ماده رج و می شناخته اند؛ معنایی که از دید ایشان لزوماً با هم دیگر ارتباط ندارند و حتی ابن فارس بر متمایز بودن ریشه های شان تأکید می کند. هیچ یک از لغویان یادشده نیز برای جمع میان این معانی نکوشیده اند؛ امری که شاید حاکی از اشتراک لفظی کاربردها باشد و هم البته به نوعی تیرگی معنایی ریشه را نشان می دهد.

۲-۱) تحلیل ریشه شناختی در زبان های مختلف سامی

در ادامه باتوجه به اصول و روش های مرسوم ریشه شناسی به تحلیل و بررسی ماده رج و می پردازیم. زبان های سامی را به سه حوزه شرقی، شمالی-غربی و جنوبی دسته بندی کرده اند. از این میان، جست و جوی ریشه در فرهنگ نامه های

ریشه‌شناختی حوزه شرقی نتیجه ندارد (برای نبود ریشه یادشده در این زبان‌ها، بنگرید به: بلک و هم‌کاران، **فرهنگ زبان اکدی**، 293-308؛ **فرهنگ شیکاگو**، XIV/60-68).

از همین رو صرفاً داده‌های دو حوزه شمالی-غربی و جنوبی را ارائه و تحلیل خواهیم کرد. در این میان، زبان عربی که خود زیرشاخه‌ای از زبان‌های سامی جنوبی و مهم‌ترین بازمانده کهن‌ترین گویش‌های این حوزه است، با **قرآن کریم** به عنوان کهن‌ترین سند نوشتاری کامل خود در دست‌رس پژوهشگران قرار دارد. از این رو در بخش مربوط به حوزه جنوبی، افزون بر داده‌های دیگر زبان‌های این شاخه، کاربردهای قرآنی ماده رجاء نیز به مثابه گواهی زبانی اصیل مورد توجه خواهد بود.

در پی جویی ریشه در زبان‌های حوزه سامی شمالی-غربی، می‌توان با ردیابی گزارش **فرهنگ زبان‌های شمالی-غربی**^۱ نوشته هفتیزر آغاز کرد. برپایه اثر یادشده، به عنوان ریشه‌های مشترک میان زبان‌های این حوزه سامی، شاهد کاربرد ماده رجاء هستیم. این ماده در اثر یادشده از ریشه رجج گزارش، و معنای آن نیز معادل میل به چیزی داشتن و طمع کردن ذکر شده است (هفتیزر، **فرهنگ زبان‌های شمالی-غربی**، 1059).

بر اساس **فرهنگ** پین اسمیت، همین ماده در زبان سریانی با ضبط صورت **رجا** به معنای میل و اشتیاق داشتن، هوس، آرزو و شهوت آمده است (پین اسمیت، **فرهنگ زبان سریانی**، 528). در زبان عبری، این ماده به صورت رجج^۲ معادل میل و طمع داشتن است (کلاین، **فرهنگ تطبیقی زبان عبری**، 605). در زبان آرامی نیز مشابه عبری ریشه این کلمه به صورت رجج در نظر گرفته شده است؛ هرچند کاربردهای مختلف آن را به معنای میل و اشتیاق داشتن به چیزی بازگردانده‌اند (جسترو، **فرهنگ زبان آرامی**، 1473). ماتسوخ در فرهنگ زبان مندایی هم از وجود ریشه رجج در این زبان حکایت کرده است. معنای این ماده در زبان مندایی نیز هم‌چون موارد پیشین معادل میل داشتن و طمع داشتن است (ماتسوخ، **فرهنگ زبان مندایی**، 423).

خلاصه نتایج بحث در جدول شماره ۱ نشان داده شده است. آن‌چنان‌که ملاحظه گردید ماده **رجا** در زبان‌های سامی حوزه شمالی-غربی دارای تنوع کاربردی و معنایی است. لازم به ذکر است که کاربردهای این ماده در این حوزه حاکی از رواج این ماده نزد اقوام صاحب ادیان ابراهیمی هم‌چون مسیحیت و یهودیت نیز هست. گزارشی از ماده رجاء در زبان گعزی به عنوان شاخص زبانی این حوزه دست‌یاب نیست (بنگرید به: لسلو، **فرهنگ تطبیقی گعزی**، 463-466). باین حال در برخی از دیگر زبان‌های حوزه سامی جنوبی شاهد کاربرد این

1. *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions.*

ماده هستیم. جانستون، پژوهشگر حوزه زبان‌های سامی جنوبی، با بررسی و تحلیل کتیبه‌های به‌جامانده از این حوزه زبانی فرهنگنامه‌هایی از زبان‌های مختلف این حوزه ارائه نموده است و می‌توان برای بازشناسی کاربردها از آثار او بهره جست.

جدول شماره ۱		
کاربردهای ماده رجاء در حوزه سامی شمالی-غربی		
زبان	کاربرد	معنا
عبری	رجج	میل و اشتیاق داشتن، طمع داشتن
آرامی	رجج	میل و اشتیاق داشتن، چیزهای میل‌برانگیز
سریانی	رجا	میل و اشتیاق داشتن، هوس، آرزو، شهوت
مندایی	رجج	میل و اشتیاق داشتن، طمع داشتن

در زبان مهري، مشتقات این ریشه به صورت رجو در معنای امید داشتن و منتظر چیزی بودن گزارش شده است (جانستون، **فرهنگ زبان مهري**، 319). در زبان جبّالی، زبان دیگری از حوزه سامی جنوبی، برای رجو در کاربردهای مختلفش معانی متنوعی گزارش شده است (جانستون، **فرهنگ زبان جبّالی**، 207). آن‌ها را در جدول شماره ۲ درج کرده‌ایم. در زبان حَرصوسی نیز هم‌چون دو مورد پیشین صورت کاربردی این ماده رجو، و معنایی که برایش گزارش شده معادل منتظر چیزی بودن است (جانستون، **فرهنگ زبان حَرصوسی**، 103).

جدول شماره ۲		
معناهای ریشه رجأ در زبان جبّالی		
معنا	آوانگاری با خط عربی	آوانگاری با حروف لاتین
امید داشتن، صبر کردن برای چیزی	رجج	Régé
تاخیر داشتن، به تأخیر انداختن	إروجی	Erógi
معنای اصلی: به تعویق انداختن کاربرد «سأرج» نیز به معنای زدودن غبار و مانند آن است.	إرجج	Ergé
صبر کردن، مجبور به صبر شدن	زوتجی	Rútgi
صبر کردن، منتظر شدن	إرتجی	Ertégé
درخواست منت یا لطفی کردن	ثرجی	Sérgé
صبر کردن	شیرجی	Sérégi

برپایه مجموع این شواهد می‌توان گفت که در کاربردهای ماده **رجاء** در حوزه سامی جنوبی، ساخت ریشه به‌صورت رجو، و معنای محوری آن منتظر بودن است. نیز، گرچه معنای امید هم در فهرست معانی این ماده ذکر شده است، بیش‌تر به‌نظر می‌رسد که در حوزه سامی جنوبی مؤلفه معنایی انتظار پررنگ‌تر از امید است. به‌عبارت دیگر، در حوزه سامی جنوبی، هنگامی که از مشتقات این ریشه سخن گفته می‌شود بیش‌تر معنای انتظار به ذهن اشخاص متبادر می‌شود تا معنای امید.

نکته قابل‌ذکر آن است که کاربردهای دو واژه **إروجی** و **إرجج** در زبان حَرصوسی، شباهت بسیاری با واژه قرآنی «أَرْجِهْ» (اعراف/ ۱۱۱؛ شعراء/ ۳۶) به معنای رهاکردن و به تأخیر انداختن دارد. چه‌بسا این دو منشأ یک‌سانی داشته باشند. هم‌چنین چه‌بسا تعبیر قرآنی «مُرْجُونَ» در عبارت «وَأَخْرُجُونَ مُرْجُونَ لِمِ اللَّهِ» (توبه/ ۱۰۶) را چه‌بسا بتوان به همین کاربردها مربوط شناخت. در آیه یادشده بحث درباره دست‌بندی اهالی جامعه نبوی مدینه است. در آیات پیشین

از سه گروه مهاجرین، انصار و منافقین سخن به میان می‌آید. سپس در آیه ۱۰۲ از «آخرون» یاد می‌شود؛ کسانی که راه گم کرده‌اند و شاید با توبه صراط مستقیم را باز یابند. بالاخره، در آیه ۱۰۶ باز با کاربرد همین تعبیر «آخرون» به ذکر گروه دیگری پرداخته می‌شود که ظاهراً راه درست را گم کرده‌اند و همتی نیز برای توبه ندارند و از این رو باید به انتظار امر الهی بمانند تا این گونه دریابند که تصمیم خدا درباره‌شان چه خواهد بود. مؤلفه معنایی انتظار کشیدن، چنان که دیدیم، در کاربردهای ریشه در سامی جنوبی متداول است. پس شاید بتوان اصطلاح «مُرجون» در آیه یادشده را برگرفته شده از کاربردهای ریشه در همین معنا دانست.

(۴-۱) پی‌جویی ریشه در زبان سامی مادر

بر اساس آنچه گفته شد، ماده رَجاء در حوزه‌های شمالی-غربی و جنوبی خانواده سامی متداول است. از این رو می‌توان این گونه برداشت کرد که احتمالاً در سامی مادر^۱ نیز بتوان ردی از این ماده یافت؛ چراکه تداول یک ماده در زبان‌های مختلف سامی با یک معنای تقریباً یکسان دلیلی کافی بر وجود آن در سامی مادر است. این ریشه سامی مادر طبق قواعد سامی‌شناسان ثنائی است و احتمالاً به صورت رَج بوده است.

باتوجه به کاربرد ماده رَجاء در زبان‌های سامی با ساخت‌های مختلف، پس از بررسی آن‌ها می‌توان این گونه تحلیل نمود که همگی از دو دستور برای ثلاثی‌سازی آن ریشه ثنائی استفاده کرده‌اند. یکی از این دو شیوه افزودن حرف عله به انتهای ریشه است. به‌طور کلی، در گذار از زبان سامی مادر به زبان‌های سامی مختلف، حروف عله واو، الف و یاء به صورت پس‌ساز، میان‌ساز و پیش‌ساز به ریشه ثنائی اضافه می‌شوند تا ریشه‌ای ثلاثی حاصل شود.

در بحث کنونی صورت‌های رَجاء (رَج+ا) و رَجو (رَج+و) به کار رفته‌اند؛ یعنی ریشه ثنائی با افزودن الف و واو به ریشه ثلاثی تبدیل شده است. شیوه دیگر تکرار یکی از حروف ریشه ثنائی است. در سه زبان عبری، آرامی و مندایی ریشه به صورت رَجج (رَج+ج) درآمده که حاصل تکرار حرف آخر ریشه ثنائی است. بنابراین به نظر می‌رسد که پیش‌نهاد وجود ریشه ثنائی این ماده در زبان سامی مادر به صورت رَج قابل پذیرش باشد؛ چه، در زیر شاخه‌هایش با افزودن یک حرف عله یا تکرار حرف آخر ریشه ثنائی، یک ریشه ثلاثی حاصل شده است.

در سخن از معنای این ریشه ثنائی، نخست باید به خاطر آورد که دالگوپولسکی در فرهنگ زبان نوستراتیک خود ذیل شماره ۱۹۷۵ از ریشه‌ای بازسازی شده به صورت رُگو^۲ پرده برداشته است. وی معنای این ریشه را خم شدن و دور زدن بازسازی می‌کند (دالگوپولسکی، فرهنگ زبان نوستراتیک، ۱۸۳۸).

می‌توان تصور کرد که در دوران رواج زبان سامی مادر، ریشه رَج معنای خم شدن جسمانی و عینی را افاده می‌نمود. پس از گذشت یک بازه زمانی، این خم شدن مادی صورت ذهنی به خود گرفت و معنای تمایل ذهنی به

1. Proto-Semitic.

2. rogU.

چیزی را افاده کرد. مؤید یک چنین برداشتی وجود این گونه ساخت معنا در زبان‌های دیگر است. برای نمونه، در زبان انگلیسی، فعل **این کلاین**^۱ از ریشه لاتین **این کلیناره**^۲ به معنای خم شدن ساخته شده است (بنگرید به: لغت‌نامه اینترنتی وبستر، ذیل واژه). این واژه در زبان انگلیسی معاصر دارای دو معنا است: ۱) تمایل داشتن به تفکر یا رفتار به شیوه‌ای خاص یا واداشتن یا متمایل کردن کسی به این کار، ۲) به جهت خاصی کج شدن یا متمایل شدن، چیزی را کج کردن یا به سمتی مایل کردن.

درواقع در زبان انگلیسی معاصر هم معنای اصلی ریشه حفظ شده، و هم یک معنایی استعاری برایش تولید شده است. در نتیجه، ذیل فعل **این کلاین** در زبان انگلیسی، ساخت معنایی «خم شدن مادی < تمایل پیدا کردن ذهنی» اتفاق افتاده است. براین پایه می‌توان محتمل دانست که در زبان‌های دیگر، از جمله در زبان سامی مادر نیز، همین پدیده روی دهد و معنای خم شدن مادی و جسمانی در یک فرآیند استعاری، تبدیل به تمایل پیدا کردن ذهنی بشود.

این پرسش هم‌چنان باقی می‌ماند که آیا این ریشه ثنائی بازساخته شده، قدمتی فراتر از سامی دارد و به دوره آفروآسیایی مادر، یعنی زبانی که سامی زیرشاخه‌ای از آن است، می‌رسد یا نه. پاسخ به این پرسش از آنرو مهم است که نشان می‌دهد مؤلفه‌های معنایی امید و انتظار زاییده تحولاتی درون فرهنگ سامی است یا ریشه‌ای کهن‌تر دارد. جست‌وجو در فرهنگ‌های معتبر آفروآسیایی، از جمله فرهنگ اورل و استولبوا و فرهنگ اهرت، نشان می‌دهد که هیچ ریشه‌ای با صورت رج با معنای خم شدن، تمایل، امید یا انتظار در سطح زبان آفروآسیایی قابل بازسازی نیست. در این فرهنگ‌ها تنها ریشه‌هایی با همین دو حرف **ر و ج** می‌توان یافت که معانی‌ای کاملاً بی‌ارتباط دارند: در فرهنگ اورل و استولبوا از ***رگ-**^۳ به معنای نوعی غذا، و از ***رگ-/ *رگ-**^۴ به معنای لرزیدن یاد شده است (اورل و استولبوا، **قاموس حامی-سامی**^۵، 444، 451). اهرت هم از ریشه **رگ/رگ-**^۶ به معنای افزایش در کمیت یا کیفیت و هم چنین از **رگ/رگ-**^۷ به معنای حرکت کردن و راه رفتن یاد می‌کند (اهرت، **بازسازی پی‌افروآسیایی...**^۸، 446). از این شواهد باید نتیجه گرفت که تحولات مورد بحث همگی پس از جدایی زبان سامی مادر از شاخه زبان‌های آفروآسیایی روی داده است.

با پذیرش فرضیه فوق باید انتظار داشت که در مراحل بعدی تحول، یعنی مثلاً در گذار از زبان سامی مادر به زبان‌های سامی جنوبی، این تمایل ذهنی با اضافه شدن مؤلفه معنایی انتظار وارد حوزه سامی جنوبی شده، معنای امید

1. Incline.

2. In- + clinare.

3. *rog-.

4. *rag-/ *rug-.

5. Orel & Stolbova, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*.

6. Reg/ rog.

7. Rig/ rag.

8. Ehret, *Reconstructing Proto-Afroasiatic...*

به خود گرفته، و اتفاقاً کاربرد آن در این معنا بر دیگر کاربردها غلبه یافته است. براین پایه، ماده رجو در زبان عربی به سبب تأثیراتی که از دیگر زبان‌های حوزه سامی پذیرفته، دو مؤلفه معنایی دیگر را هم در خود جای داده است:

۱. امید: نوعی تمایل ذهنی به چیزی.

۲. انتظار: صبر و شکیبایی برای برآورده شدن آن تمایل ذهنی.

پس می‌توان تغییرات لفظی این ماده از صورت ثنائی رج به سه ساخت رجو، رجج، و رجأ، و همچنین، تغییرات معنایی آن را مطابق این الگو محتمل دانست:

در زبان سامی مادر: خم شدن یک جسم.

در زبان‌های مختلف سامی، پس از جدایی سامیان: تمایل پیدا کردن ذهنی.

در زبان عربی قرآن: امید + انتظار.

۲. تحلیل معناشناختی ساخت‌گرا

فرضیه‌ای که بازنموده شد لزوماً بیانگر همه تحولات معنای ریشه نیست. افزون‌براین، چه‌بسا در عربی قرآن برخی مؤلفه‌های معنایی دیگر هم به آن افزوده شده، و کاربردهای ریشه به ساخت اصطلاحی جدید انجامیده باشد. بررسی این احتمال را با تحلیل معناشناسانه ساخت‌گرای کاربردهای این ماده در قرآن کریم باید پی گرفت.

۲-۱) چارچوب روش‌شناختی

پیش از پرداختن به تحلیل معناشناختی رجاء، لازم است چارچوب نظری و روش‌شناختی یک‌چنین پژوهشی به‌درستی تبیین شود. فردینان دو سوسور (درگذشته ۱۹۱۳ م/ ۱۲۹۲ ش) در نیمه نخست سده ۲۰ م با ارائه مدل مطالعه هم‌زمانی معنا، نظریه نوین خود یعنی روی‌کرد ساخت‌گرا به معنا را بنیان نهاد. وی در برابر مدل در زمانی که تا پیش از او بر فضای مطالعه روابط معنایی حاکم بود بر این باور تأکید نمود که برای فهم معنای واژگان در یک نظام زبانی خاص، باید روابط میان آن‌ها را نه با نظر به تحولات تاریخی معنای هر واژه، بل که در همان بازه زمانی کاربردشان، بررسی کرد.

برپایه معناشناسی ساخت‌گرا، روابط معنایی واژگان هر جمله، به اصطلاح، در دو محور افقی و عمودی قابل‌پی‌گیری است: در محور افقی هر جمله واژگانی به سبب روابط معنایی خاصی که با هم دارند هم‌نشینی یک‌دیگر می‌شوند. برای هر کلمه از جمله یک محور عمودی نیز قابل‌تصور است. این محور واژگانی را دربر می‌گیرند که به سبب روابط معنایی خاص‌شان با هم‌دیگر و برپایه قواعد آن زبان و فرهنگ، هریک می‌توانند جانشین واژه دیگر در محور عمودی شوند (بنگرید به: صفوی، درآمدی بر معناشناسی، ۳۴).

به بیان دیگر، رابطه هم‌نشینی، به مثابه نخستین و مهم‌ترین روابط معنایی، رابطه‌ای از نوع ترکیب میان الفاظی است که در زنجیره کلامی در کنار یک‌دیگر قرار گرفته‌اند تا با رعایت قوانین خاص آن زبان و فرهنگ بر مفهوم روشنی

دلالت کنند (بی‌پرویش، *زبان‌شناسی جدید*، ۳۰). از این‌رو رابطه هم‌نشینی را *رابطه نحوی* نیز می‌گویند (باقری، *معناشناسی قرآن کریم*، ۴۳). در معناشناسی هم‌زمانی بر اساس بافت زبانی، معنای یک واژه را می‌توان از هم‌نشینی واژگان دیگر با واژه موردنظر، و نیز، روابط معنایی آن‌ها در یک محور افقی به‌دست‌آورد. روابط میان واژگان هم‌نشین بر چهار نوع *مکملی*، *اشتدادی*، *تقابلی* و *توزیعی* اند. تحلیل هر یک از این انواع می‌تواند لایه‌های مختلفی از معنای واژه را آشکار کند (برای تفصیل بحث، بنگرید به: سلمان‌نژاد، *معناشناسی تدبیر...*، ۱۶-۱۹).

دومین رابطه معنایی مهم در هر زبان *رابطه جانشینی* اجزاء هر عبارت است. رابطه جانشینی رابطه‌ای از نوع انتخاب و جای‌گزینی میان هر یک از الفاظ یک زنجیره کلامی با الفاظی است که می‌توانند جای‌گزین آن شوند (بی‌پرویش، *زبان‌شناسی جدید*، ۳۰). به بیان دیگر، اجزاء یک عبارت، علاوه بر روابط ظاهری که با یک‌دیگر دارند، هر یک با اجزاء دیگری نیز رابطه دارند که در آن ارتباط خاص حاضر نیستند: وجود هریکی از این اجزاء، مانع حضور اجزاء دیگر می‌شود. به همین دلیل، به رابطه هر یک از اجزاء پیام با دیگر اجزاء مقوله دستوری خود که می‌تواند به جای یک‌دیگر آیند و معنای جمله را تغییر دهند رابطه جانشینی می‌گویند (باقری، *معناشناسی قرآن کریم*، ۴۲-۴۳).

با شناخت معنای کلمات هم‌نشین هر واژه می‌توان به بخشی از معنای آن واژه پی برد؛ زیرا در فضای یک فرهنگ و زبان خاص، هر واژه‌ای با هر واژه‌ای نمی‌تواند رابطه هم‌نشینی برقرار کند. از دیگر سو، بخش دیگری از معنای آن واژه را می‌توان با تأمل در روابط جانشینی واژه‌های مختلف در فضای فرهنگی متن با واژه موردنظر بازشناخت. یک نکته مهم و بنیادی دیگر هم این است که در فضای هر متنی، می‌توان از خود واژگان هم‌نشین با یک کلمه برای کشف واژگان جانشین آن کلمه بهره جست (برای تفصیل بحث، بنگرید به: سلمان‌نژاد، «معناشناسی تدبیر...»، ۱۰۵-۱۰۷).

به این منظور، در مطالعه کنونی، بعد از استخراج این آیات، با استفاده از روش تحلیل هم‌نشینی، واژگان جانشین با رجاء در متن شناسایی، و روابط معنایی و نحوی میان واژه‌ها مشخص خواهد شد. سپس با مقایسه نتایج حاصل از تحلیل روابط هم‌نشینی و جانشینی، به تحلیل مؤلفه‌های معنایی رجاء و جایگاه معنایی آن در نظام واژگانی *قرآن* خواهیم پرداخت.

۲-۲) هم‌نشین‌های پربس‌آمد رجاء در قرآن

پیمودن صحیح مسیر پیاده‌سازی روش‌های مطالعه معناشناسانه غالباً به گردآوری کامل کاربردهای واژه منتخب در *قرآن* وابسته است. این گردآوری کامل در زبان عربی *قرآن*، با نظر به پدیده‌هایی هم‌چون اشتراک لفظی و چندمعنایی الفاظ، دشواری‌های خاصی دارد؛ چه، همین ویژگی‌ها زمینه‌ساز تیرگی معنایی و ناپایداری روابط ظاهری میان کاربردها می‌شوند و می‌توانند به خطاهایی در گام‌های بعدی پژوهش بینجامند.

جدول شماره ۳ - تحلیل واژگان هم‌نشین ماده رجا		
آیه	واژه	نوع رابطه
إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا... يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ (بقره/ ۲۱۸)	ضمیر فاعلی متصل بازگردنده به الَّذِينَ آمَنُوا...	مکملی (فاعل)
	رحمت الله	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
... فَأَنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ... (نساء/ ۱۰۴)	من الله	مکملی (ظرف)
	تألمون	مکملی (عطف)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
وَ آخِرُونَ مَرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِقَامَا... (توبه/ ۱۰۶)	آخرون	مکملی (فاعل)
	لأمر الله	مکملی (ظرف)
	لقاءنا	مکملی (مفعول)
إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَ رَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ ... (یونس/ ۷)	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	رضوا بالحياة الدنيا	مکملی (عطف)
	لقاءنا	مکملی (مفعول)
... الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (یونس/ ۱۱)	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	لقاءنا	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
... قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّتَ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدَّلَهُ (یونس/ ۱۵)	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	صالح	مکملی (اسم کان)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
وَ إِذَا تُغْرِضُ غَنَیْمَهُمْ ابْتَغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا... (اسراء/ ۲۸)	ها (ابتغاء رحمة من ربك)	مکملی (مفعول)
	رحمته	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
... وَ يَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَ يَخَافُونَ عَذَابَهُ... (اسراء/ ۵۷)	یخافون عذابه	مکملی (عطف)
	لقاء ربه	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
... فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ ... (کهف/ ۱۱۰)	فلیعمل عملاً صالحاً	مکملی (فعل شرط و جواب شرط)
	لِقائنا، لا	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
وَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ ... (فرقان/ ۲۱)	نشوراً، لا	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	أفلم یكونوا یرونها	مکملی (بل اضرایه)
... أَلَمْ يَكُونُوا يَرُوتُهَا بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا (فرقان/ ۴۰)	ان یلقى الیک الكتاب	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	رحمة من ربك	مکملی (استثنا)
وَ مَا كُنْتُ تَرْجُوا أَنَّ يُلْقَى إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ ... (قصص/ ۸۶)	لقاء الله	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	إِن أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ	مکملی (فعل شرط و خبر)
مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَ ... (عنکبوت/ ۵)	ضمیر فاعلی متصل بازگردنده به اهل مدین	مکملی (فاعل)
	الیوم الآخر	مکملی (مفعول)
	اعبدوا الله	مکملی (عطف)
... يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَ ارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ (عنکبوت/ ۳۶)	لا تعنوا فی الارض مفسدین	مکملی (عطف)
	الله و الیوم الآخر	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ... (احزاب/ ۲۱)	ذكر الله كثيراً	مکملی (عطف)
	ضمیر فاعلی متصل بازگردنده به «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ...»	مکملی (فاعل)
	تجارة لن تبور	مکملی (مفعول)
... يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ (فاطر/ ۲۹)	من ... قائماً	مکملی (فاعل)
	رحمة ربه	مکملی (مفعول)
	یحذر الآخرة	مکملی (عطف)
أَمَّنْ هُوَ قَابَتْ... وَ يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ... (زمر/ ۹)	ایام الله	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	الله و الیوم الآخر	مکملی (مفعول)
... يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ (جاثیه/ ۱۴)	یتولّ	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
	الله	مکملی (ظرف)
... لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ... (ممتحنه/ ۶)	وقاراً	مکملی (مفعول)
	حساباً	مکملی (مفعول)
	ضمیر فاعلی متصل	مکملی (فاعل)
ما لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (نوح/ ۱۳)	کذبوا بآياتنا کذاباً	مکملی (عطف)
	کذبوا بآياتنا کذاباً	مکملی (عطف)
	کذبوا بآياتنا کذاباً	مکملی (عطف)

در کاربستِ روشِ ساخت‌گرا، این دشواری بیش‌تر است. پژوهشگر با کاربرد این روش می‌خواهد ساختارِ پنهانِ حاکم بر واژگان را از ره‌گذرِ مطالعهٔ روابطِ معناییِ موجود (روابطِ هم‌نشینی و جانشینی) کشف کند. اگر برخی کاربردها به‌اشتباه در تحلیل جای گیرند یا برخی واژگان مرتبط از دایرهٔ مطالعه خارج شوند شبکهٔ معنایی حاصل با تیرگی‌هایی همراه خواهد بود. از این‌رو تحلیل لغوی و ریشه‌شناختی، به‌ویژه در مقام رویارویی با صورت‌های مشترکِ لفظی یک مادهٔ صرفی، نقشی کلیدی در شناسایی کاربردهای اصلی ایفاء می‌کند و در پالایشِ مواردِ نامرتب و آسیب‌زا، پیش از تحلیلِ روابطِ پنهانِ واژگان، سهمی بسزا دارد.

دربارهٔ مادهٔ **رجا** نیز همین صادق است. از یک‌سو وجود اشتراکِ لفظی — که در تحلیل‌های لغوی و ریشه‌شناختی پیشین یاد شد — ما را وامی‌دارد تا تنها به مادهٔ **رجاء** به معنای **امید** پردازیم و دیگر کاربردها را در فرآیند کشف روابطِ معنایی با دیگر واژگانِ هم‌نشین و جانشین در نظر نگیریم. چند نمونه از این قبیل را که ارتباطی نیز با مفهوم امید ندارند می‌توان در **قرآن** بازشناخت؛ مثلاً، آن‌جاها که تعبیر «أرجه» به کار می‌رود (اعراف/ ۱۱۱؛ شعراء/ ۳۶)، یا مثلاً، تعبیر «تُرْجى» (احزاب/ ۵۱)، یا «أرجاء» (حاقه/ ۱۷).

مفسران و لغویان متقدم به تمایز این کاربردها با دیگر کاربردهای مادهٔ رجاء، و هم‌چنین به تشابه معنایی این دو مورد با هم توجه داشته‌اند. برای نمونه، **فَرَّاء** **أرجه** را از ریشهٔ **إرجاء** دانسته است (فراء، **معانی القرآن**، ۲/ ۳۸۸). ابن‌قتیبه نیز یادآور می‌شود که ارجاء به معنای حاشیه و جانب چیزی است (ابن‌قتیبه، **غریب القرآن**، ۴۱۳). شاید بتوان به موارد یادشده تعبیر «لا یَرْجُونَ نِکاحاً» (نور/ ۶۰) را هم افزود؛ تعبیری که در مقام توصیف زنانِ مُسنّی که دیگر انگیزه‌ای برای ازدواج ندارند استفاده شده است. هدف مطالعهٔ کنونی بررسی کاربردهای قرآنی رجاء در معنای امید است. بر این‌پایه در تحلیل خود این چند آیه را در نظر نخواهیم گرفت.

بر این‌پایه، ۲۳ آیه باقی می‌مانند که باید به‌عنوان آیاتِ اصلیِ مرتبط با مادهٔ **رجا** با روش معناشناسی ساخت‌گرا تحلیل شوند. به این منظور، نخست روابطِ هم‌نشینی مادهٔ رجا را در نظر می‌کنیم و انواع روابطِ مکملی، تقابلی و توزیعی را در این هم‌نشینی‌ها بازمی‌شناسیم. با این شیوه فهرستی از زوج‌های معنایی با انواع روابط به دست خواهد آمد. در گام بعد براساس فراوانی و تکرار واژه‌های هم‌نشین، به جستجوی واژه‌های جانشین خواهیم پرداخت. با تحلیل واژه‌های جانشین و نوع کاربردهای آن‌ها و سپس مقایسه انواع روابط و کاربردهای این واژه‌ها با کاربردهای واژه‌های منتخب در مرحلهٔ اول، مؤلفه‌های معنایی اصلی مادهٔ **رجا** در **قرآن** حاصل می‌شوند (برای توضیح روش، بنگرید به: سلمان‌نژاد، **معناشناسی تدبیر...**، ۳۲).

در گام نخست از کاربست این روش، هم‌نشین‌های مادهٔ رجاء در **قرآن** را استخراج، و انواع روابط آن‌ها با مشتقات مادهٔ رجاء را بررسی می‌کنیم. نتیجهٔ این بررسی در جدول شماره ۳ آمده است. برپایهٔ آن جدول می‌توان به فهرستی از هم‌نشین‌های مادهٔ رجاء در **قرآن** دست یافت. این هم‌نشین‌ها با یادکرد میزان بس‌آمدِ هریک در جدول شماره ۴ ذکر

شده‌اند.

جدول شماره ۴			
بس‌آمد هم‌نشینی‌های رجاء در قرآن			
هم‌نشین	بس‌آمد	هم‌نشین	بس‌آمد
لِقَائِنَا / رَبِّهِ / اللَّهُ	۶	القواعد من النساء	۱
رَحْمَةُ رَبِّهِ / اللَّهُ / مِنْ رَبِّكَ / هـ	۴	نكاحاً	۱
الله و اليوم الآخر	۲	نشوراً	۱
اليوم الآخر	۱	أفلم يكونوا يرونها	۱
أيام الله	۱	إن يلقى اليك الكتاب	۱
من الله	۱	إن أجل الله لات	۱
لله	۱	لا تعثوا في الارض مفسدين	۱
اعبدوا الله	۱	ذكر الله كثيراً	۱
تألمون	۱	تجارة لن تبور	۱
آخرون (غير عباد)	۱	من هو قانت آناء الليل ساجداً وقائماً	۱
لأمر الله	۱	يحذر الآخرة	۱
رضوا بالحياة الدنيا	۱	يتولّ	۱
صالح	۱	وقاراً	۱
يخافون عذابه	۱	حساباً	۱
فليعمل عملاً صالحاً	۱	كذبوا بآياتنا كذاباً	۱

چنان‌که مشاهده می‌شود به ترتیب **لِقَائِنَا، رَحْمَةُ اللَّهِ، يَوْمَ الْآخِرِ وِ اللَّهِ** در هم‌نشینی با ماده رجاء دارای بیش‌ترین بس‌آمد اند و باید مورد توجه قرار گیرند. افزون‌بر این موارد، آن دسته از هم‌نشینی‌های تک‌آمد نیز که دارای رابطه تقابلی یا رابطه مکملی غیرعطفی باشند (مشخصاً: **يَتَوَلَّ**) باید بررسی شوند.

۲-۳) تحلیل سیاقی لقاء: پربس‌آمدترین هم‌نشینی رجاء

اکنون به تحلیل سیاقی آیاتی می‌پردازیم که در آن‌ها هم‌نشینی **رجاء و لقاء** دیده می‌شود. به این منظور، نخست می‌شاید از آیات مختلف سوره یونس یاد کنیم:

إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ (یونس/ ۷).

در مقام تحلیل سیاقی این آیه باید یادآور شد که پیش‌تر، در آیات پنجم و ششم از همین سوره، به نشانه‌های الهی اشاره می‌شود و از نقش خورشید و ماه در روشنایی شب و روز یا از تقدیر منازل مختلف ماه برای محاسبه ایام سال و جز آن سخن می‌رود. سپس در آیه هفتم بیان می‌شود که بازخورد افراد نسبت به این آیات الهی دو گونه است: گروهی آن‌ها را انکار کرده و مستحق عذاب شده‌اند و گروهی بدان ایمان آورده و لیاقت بهشت برین یافته‌اند. این‌گونه، در آیه ۷، هنگام تبیین ویژگی‌های مستحقان عذاب، چهار صفت برشمرده می‌شود: «لَا يَرْجُونَ لِقَائِنَا»، رضایت به زندگی دنیایی، اطمینان به زندگی دنیایی و غفلت از آیات الهی.

عبارت «لَا يَرْجُونَ لِقَائِنَا» دوباره در آیه یازدهم از همین سوره نیز به کار رفته است. این رجاء لقاء نداشتن در آیه ۱۱ نیز، همانند مورد پیشین، معادل عدم ایمان به شمار می‌رود. در این آیه از وضعیت کافران سخن به میان آمده است. کمی پیش‌تر بیان می‌شود که اگر هم‌چنان که انسان‌ها در رسیدن به خیر عجله دارند خدا در رساندن شرّ به ایشان تعجیل می‌نمود، قطعاً تا کنون اجل‌شان فرارسیده بود:

وَلَوْ يَعْلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتَعْجَلَهُمْ بِالْخَيْرِ لَفَضَّلْنَاهُمْ أَجْلُهُمْ فَتَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (يونس/ ۱۱).

در واقع، این بخش از آیه درصدد است تا یکی دیگر از آیات و نشانه‌های الهی را برای مردم بنمایاند. این جا نیز گفته می‌شود کسانی که «لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» هستند از این وضعیت پند نمی‌گیرند و در گمراهی خود رها می‌شوند تا بر همان حال باقی بمانند. بنابراین، «لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» معادلی برای بی‌ایمانی است. آیه بعد (یونس/ ۱۲) نیز مؤیدی بر همین معنا است؛ زیرا وضعیت کسانی را تبیین می‌کند که تنها هنگام نیاز به خداوند روی می‌آورند؛ یعنی همان رفتاری که معمولاً در افراد بی‌ایمان دیده می‌شود. براین پایه، به نظر می‌رسد عبارت «لا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» اصطلاحی برای اشاره به بی‌ایمانی افراد است.

بار دیگر در آیه ۱۵ این سوره نیز همین اصطلاح دیده می‌شود. سخن آن جا بر سر این است که هنگام ارائه آیات **قرآن** بر این افراد، به جای آن که در مفهوم آیات بیندیشند و ایمان آورند، بهانه می‌جویند و از پیامبر (ص) تقاضای تغییر **قرآن** می‌کنند. پیامبر نیز خدا را منشأ **قرآن** معرفی، و ناممکن بودن اجابت درخواست ایشان را تبیین می‌نماید:

وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا أَأَنْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدَّلَهُ أَفَلَا يَكُونُ لِي أَنْ أَبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ (يونس/ ۱۵).

خارج از سوره یونس نیز کاربرد **رجاء** در پیوند با **لقاء** نمونه دارد. یک نمونه از این قبیل را در آیات نخست سوره عنکبوت می‌توان دید:

مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنْ أَجَلَ اللَّهُ لَآئٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (عنکبوت/ ۵).

در سیاق آیات نخستین این سوره، انسان‌ها نسبت به آزمون‌های الهی هشدار داده می‌شوند. در این آیات تصریح می‌شود که قطعاً همه افراد آزمایش خواهند شد تا صادق و کاذب در دین‌شان مشخص گردد. نیز، گفته می‌شود آنان که مرتکب سیئات شوند باید بدانند خدا از رفتارشان آگاه است. ضمن همین بحث تأکید می‌شود هرکس واجد ویژگی «يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ» باشد به آن خواهد رسید و هرکس نیز تلاشی الهی نماید و ایمان آورد و عمل صالح انجام دهد پاداش خواهد یافت. این گونه، میان «الَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ» که در آیات پیش ذکرشان رفته بود (عنکبوت/ ۴) با «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ» تقابل افکنده می‌شود. بنابراین، مؤلفه عمل در رجاء نقشی اساسی دارد.

نمونه دیگر از کاربرد **رجاء** در پیوند با **لقاء** را در آیه ۲۱ سوره فرقان می‌توان دید:

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَىٰ رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا (فرقان/ ۲۱).

در آیه قبل (فرقان/ ۱۹) خطاب به پیامبر (ص) از وضعیت ایمان مردمان پیش از او سخن می‌رود: آنان از این که

پیامبرشان بشری مانند خودشان باشد متعجب شده و اعتراض کرده‌اند. اکنون گفته می‌شود «الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» بهانه‌ای دیگر مطرح می‌کنند: یا باید ملائکه دیده شوند یا خدا خودش رؤیت شود تا ایمان بیاورند. در آیات بعد نیز پی‌آمد این رفتارها بیان می‌شود. این نیز که پیامبران انسان‌هایی هم‌سانِ اعضاءِ قوم خود باشند از آیات الهی شناسانده می‌شود؛ گرچه امری است که «الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» نسبت به آن بی‌اعتقاد اند. از این آیه می‌توان دریافت که مفهوم رجاء با توجه به آیات الهی نیز پیوند دارد و بی‌توجهی به نشانه‌های خدا سبب می‌شود که افراد در موقعیت «لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا» قرار گیرند.

بالاخره باید از همین قبیل به آخرین آیه سوره کهف اشاره کرد:

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (کهف/ ۱۱۰).

در آیات پیش‌تر (کهف/ ۱۰۳-۱۰۹) بحث درباره نشانه‌های الهی و سرنوشت کسانی است که به آن‌ها ایمان آورده یا آن‌ها را انکار نموده‌اند. اکنون در آخرین آیه از این سیاق، گفته می‌شود که پیامبر اکرم (ص) خود نیز بشری هم‌سان مخاطبان است؛ با این تفاوت که به او وحی می‌شود خدا یگانه است. سپس گفته می‌شود که در این میان هرکس «يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ» باشد باید عمل صالح کند و به خدا شرک نرزد.

در این سیاق نیز توجه افراد به آیات الهی جلب، و گفته شده است که «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ» همان مؤمنان به آیات الهی اند. نکته مهم دیگر که باز در این آیه دیده می‌شود مؤلفه عمل است. کسانی که در موقعیت «يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ» اند باید «عمل صالح» کنند و از شرک یا همان عمل ناصالح دور بمانند. براین پایه، از مرور مجموع آیات یادشده باید نتیجه گرفت که توجه به آیات الهی ر مقام اندیشه و پایبندی به احکام الهی در مقام عمل، مهم‌ترین مؤلفه‌های معنایی رجاء در قرآن است.

۲-۴) هم‌نشینی‌های لِقَاء: هم‌نشینی‌های رجاء

تا کنون روابط هم‌نشینی ماده رجاء در آیات قرآن را بررسی کرده‌ایم تا شبکه‌ای از واژگان هم‌نشینی و نقش آن‌ها در شکل‌دهی معنای رجاء را بشناسیم. دیدیم پُربس‌آمدترین هم‌نشینی آن لِقَاء الهی است. براین پایه، به تحلیل سیاقی روابط هم‌نشینی رجاء با لِقَاء پرداختیم. اکنون می‌خواهیم در گام بعد، سراغ کلماتی برویم که در آیاتی از قرآن با لِقَاء هم‌نشینی یافته، و این‌گونه، جانشین رجاء شده‌اند. هدف آن است که با تحلیل سیاقی این کاربردها، دریابیم چه مفاهیمی قابلیت داشته‌اند که به جای رجاء با لِقَاء الهی هم‌نشینی شوند یا به بیان دیگر، هرگاه کسی رجاء به لِقَاء الهی نداشته باشد، چه چیزی می‌تواند جای‌گزین چنین رجائی بشود.

در قرآن از ماده لِقَاء سه ترکیب «لِقَائُنَا»، «لِقَاءَ رَبِّهِ» و «لِقَاءَ اللَّهِ» با ماده رجاء هم‌نشینی دارند (جدول شماره ۴). این ماده ۱۴۶ بار ذیل ۱۳۵ آیه به کار رفته است. از این میان، صورت لِقَائُنَا ۴ مرتبه و هر ۴ بار به صورت منفی و

به عنوان صلّه موصول به کار رفته است: «الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا...» (یونس/ ۷، ۱۱، ۱۵؛ فرقان/ ۲۱). کاربرد دیگر اما به صورت مثبت و در جمله شرطی در قالب خبرِ **كَانَ** دیده می شود: «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ...» (عنکبوت/ ۵).

در همه این کاربردها ماده **لَقِيَ** مفعولِ فعلِ **يَرْجُو** است. از این رو برای یافتنِ جانشینِ **رجاء** باید افعال دیگری را هم بررسی کنیم که صورتِ لقاء با آن ها رابطه مفعولی برقرار کرده است. در نتیجه کاربردهای فعلیِ ماده **لَقِيَ** از دامنه این بررسی خارج می شوند. هم چنین دیگر صورت های اسمی این ماده مانند اسم فاعل و جز آن (برای نمونه، بنگرید به: بقره/ ۴۶ «مُتَلَقِّو رَبِّهِمْ»)، از آن جهت که با صورت مصدریِ **لقاء** متفاوت اند، باید کنار گذاشته شوند. بعد از کنار نهادن این موارد، آن دسته از کاربردهای صورتِ اسمیِ **لقاء** که در مقامِ مفعولِ فعل قرار گرفته اند باقی می ماند. این ها مواردی هستند که شباهت کافی با عبارت مورد نظر دارند.

پس از همه این بررسی ها اکنون می توان گفت که برپایه کاربردهای قرآنی، **رجاء** بدون هیچ واسطه یا حرف جرّ، و به صورت مستقیم، با **لقاء الله** هم نشین شده است. پس شایسته است که جانشینِ آن نیز رابطه نحوی مشابهی با **لقاء الله** داشته باشد. یک نمونه از رابطه هم نشینی بی واسطه کلمه جانشینِ **رجاء** با **لقاء الله** را در این آیه می توان دید:

وَقِيلَ الْيَوْمَ نَسُوكُمْ كَمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّنْ نَّاصِرِينَ (جاثیه/ ۳۴).

در این آیه هم نشین **لقاء الله** که جانشینِ **رجاء** در آیات مشابه به شمار آید نسیان است. پیش تر دیدیم در آیاتی که کاربردهای مختلف ماده **رجاء** در آن ها به کار رفته، بحث از بی توجهی نسبت به آیات الهی و خدای صاحب آیات مطرح است. اکنون باید افزود که در آیه یادشده و همه دیگر آیاتی نیز که نسیان هم نشینِ هم نشینِ **رجاء** یعنی هم نشینِ **لقاء الله** می شود همین مضمون قابل پی جویی است (بنگرید به: اعراف/ ۵۱، سجده/ ۱۴).

در این آیات، ماده **نَسِيَ** معنایی معادل بی ارزش انگاشتنِ دعوتِ الهی دارد. در آن ها گفته می شود که به سببِ نسیان و بی توجهیِ انسان ها به خدا و آیات الهی، در قیامت نیز نسبت به وضع ایشان بی توجهی خواهد شد. عاقبتِ فراموشندگان دوزخ است؛ همان عاقبتی که کافران و مشرکان هم به آن گرفتار می شوند. از دیگر سو، جز کافران و مشرکان و کسانی که نسبت به تعالیم الهی و دعوت انبیاء بی توجهی می کنند و آحياناً به مخالفت با آن بر می خیزند، این کار از گروه دیگری سر نمی زند. گویی در برابر وضعیتیِ **رجاء**، وضعیت دیگری در **قرآن** تصویر می شود که قرارگیرندگان در آن وضعیت به کفر و مخالفت با آیات الهی افتاده اند. چنین وضعیتی مفروضی را می توان **لا رجاء** نامید.

در آیاتی دیگر نیز **انذار** جانشینِ **رجاء** شده، و با **لقاء يوم** هم نشینی پیدا کرده است:

وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا ۚ حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا فَتَحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ (زمر/ ۷۱؛ نیز، بنگرید به: اعراف/ ۱۳۰).

برپایه سیاقِ آیات انذار در **قرآن**، خدا از طریق پیامبرانِ خود، آیاتی برای عبرتِ بندگانش فرو فرستاده است. گروهی

به آن آیات توجه کرده و دعوت پیامبر (ص) را پذیرفته، و گروهی نیز به مخالفت با آن برخاسته‌اند. انذار نوعی ترساندن افراد و آگاه‌سازی آنان از عاقبت مسیری است که در پیش گرفته‌اند تا زمینه بازگشت‌شان به راه درست فراهم آید. براساس این آیه، در روز قیامت، خطاب به کافران از اندازی که پیامبران الهی با ارائه آیات و براهین داشته‌اند یاد می‌شود. این انذار برای کسانی صورت می‌گیرد که مسیر غلطی در پیش گرفته، و کافر شده بودند. آنان توسط پیامبران الهی انذار شدند؛ اما عبرت نگرفتند. پس در موقعیت **لا رجاء** نسبت به آیات الهی قرار داشتند. بنابراین وضعیت مفروض **لا رجاء** که جانشین انذار است، بر عدم توجه و کفر نسبت به آیات الهی نیز دلالت دارد.

به عکس موارد فوق که جانشین‌های **رجاء** بی‌واسطه با **لَقِیَ** رابطه برقرار کرده‌اند، شمار دیگری از جانشین‌ها هستند که با واسطه حرف جرّ به کار رفته‌اند. از جهت روش‌شناختی، هرچه شباهت میان محور جانشینی با واژه محوری بیش‌تر باشد، ارزش و درجه آن جانشین بالاتر خواهد رفت. بنابراین جانشین‌هایی که برخلاف موارد پیشین با حرف اضافه‌ای مانند باء جرّ با ماده **لَقِیَ** پیوند برقرار کرده‌اند، نسبت به نسیان و انذار، درجه خلوص کم‌تری دارند. از این جمله است آیه ۴۵ سوره یونس:

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَ مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ.

وجه مشترک همه آیاتی که جانشینان رجاء در آن‌ها قرار دارند این است که در آن‌ها بحث درباره دو چیز است؛ یا درباره قیامت و وضعیت کسانی که نسبت به دعوت الهی بی‌توجهی کرده‌اند و روز قیامت در پیشگاه خدا حاضر و بازخواست می‌شوند، یا درباره کسانی که هنوز در این جهان اند، اما درباره آن روز به ایشان هشدار داده می‌شود. براساس آیه فوق نیز، تکذیب لقاء الهی جانشین دیگری برای وضعیت **لا رجاء** نسبت به لقاء الهی به‌شمار می‌رود.

گویا اینان نیز همان کافران و مشرکانی هستند که در برابر دعوت الهی ایستاده‌اند و تن به توصیه‌ها و تعالیم پیامبران نمی‌دهند. این گروه آیات الهی و لقاء الله را تکذیب کرده‌اند که جانشین همان **لا رجاء** نسبت به لقاء الله است: گویی **لا رجاء** نسبت به **لقاء الله** وضعیتی است که اشخاص با کفر و شرک و مخالفت با آیات الهی و دعوت پیامبران به آن وارد می‌شوند (برای ملاحظه موارد مشابه، بنگرید به: انعام/ ۳۱؛ اعراف/ ۱۴۷؛ مومنون/ ۳۳؛ روم/ ۱۶).

نمونه دیگر از جانشینی **رجاء** با واسطه حرف جرّ را در آیه ۱۰۵ سوره کهف می‌توان دید:

كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا.

در این آیه مفهوم **کفر** است که با **لقاء الله** به صورت غیرمستقیم و با واسطه پیوند برقرار می‌کند؛ اما سیاق آیات مطابق همان توضیحاتی است که ذیل آیات تکذیب لقاء الله مطرح می‌شود. برپایه این آیه، گروهی از افراد نسبت به آیات الهی و دعوت پروردگار و لقاء او در قیامت بی‌توجه‌اند، آن را تکذیب می‌کنند و نسبت به آن کافر‌اند. اینان درواقع همان کافران و مشرکانی هستند که با دعوت الهی و پیامبران به مخالفت برمی‌خیزند و آن را نمی‌پذیرند (برای موارد مشابه، بنگرید به: مومنون/ ۳۳؛ عنکبوت/ ۲۳؛ روم/ ۱۶).

افزون بر دو دسته یادشده، جانشین‌هایی نیز در **قرآن** دیده می‌شوند که در آن‌ها **لقاء الله** بدون وساطت حرف جر به‌کار رفته است؛ اما ساختار جمله با نمونه‌های پیشین تفاوت دارد: تفاوت در این است که فعل و مفعول تقدیم و تأخیر یافته‌اند، بی‌آنکه تغییری در نقش نحوی **لقاء الله** — یعنی مفعول بودنش برای جانشین رجاء — روی دهد. از آن جمله است آیه:

اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ (رعد/ ۲).

در این آیه به آیات الهی در جهان هستی اشاره شده و تأکید گردیده که نشانه‌های خدا تفصیل داده شده است و توجه به این نشانه‌ها و پدیدآورنده آن‌ها سبب رستگاری می‌شود. ازاین‌رو در پایان آیه نیز تأکید می‌شود که با این حجم انبوه از نشانه‌های خدا، شایسته است مخاطبان به لقاء الهی یقین یابند. مراد از یقین نسبت به لقاء الهی، همان ایمان آوردن به خدا و کتاب آسمانی و پیامبران است. **یقین** به لقاء الهی در این آیه جانشینی برای **رجاء** به لقاء الهی است. پس می‌توان گفت مراد از رجاء به لقاء الهی نیز همان ایمان آوردن به خدا است.

بالاخره، از همین قبیل باید به آیه ۱۵۴ سورة انعام اشاره کرد:

ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَ تَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَ هُدًى وَ رَحْمَةً لِّعَلَّاهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ.

در این آیه گفته می‌شود که کتاب آسمانی به قوم موسی^ع به‌صورت کامل داده شد؛ باشد که عبرت بگیرند و به **لقاء الهی** ایمان آورند. پس باز هم سخن از ارائه آیاتی برای یک قوم برای عبرت و ایمان است. در این آیه نیز ایمان به لقاء الله جانشین رجاء به لقاء الله است. پس در این‌جا نیز هم‌چون همه موارد پیشین با یک معنای اصطلاحی برای رجاء مواجه ایم.

۳. دیگر هم‌نشین‌های مهم رجاء و هم‌نشین‌های آن‌ها

رجاء در **قرآن** افزون بر **لقاء**، دو هم‌نشین پربس‌آمد دیگر نیز دارد. رابطه هم‌نشینی آن با فعل **يَتَوَلَّ** هم، از آن‌رو که تقابلی است، توجه ویژه می‌طلبد. اکنون در ادامه بحث می‌باید هریک از این روابط هم‌نشینی را در نظر گیریم: نخست، به تحلیل سیاقی آیاتی پردازیم که در آن‌ها این هم‌نشینی دیده می‌شود؛ سپس با شناخت هم‌نشین‌های هم‌نشین‌های رجاء در دیگر آیات، کلماتی را بیابیم که بتوانند با ماده رجاء در **قرآن** رابطه جانشینی برقرار کنند.

۱-۳ روابط هم‌نشینی رجاء با رحمت

دومین هم‌نشین پربس‌آمد رجاء **رحمت** است. از همین‌رو نخست به تحلیل سیاقی آیات دربردارنده این هم‌نشینی می‌پردازیم و سپس جانشین رجاء از مسیر **رحمت** را می‌شناسیم. یک نمونه از رابطه هم‌نشینی دوگان رحمت و رجاء در آیه ۲۱۸ سورة بقره دیده می‌شود:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

سیاق آیات حکایت از پشتیبانی از دعوت پیامبر (ص) هرچند با تحمل رنج مبارزه، جهاد و هجرت در مسیر دارد. به‌طور مشخص، این آیه به برخی از مهاجرانی اشاره دارد که قتلی مرتکب شده و بناچار مهاجرت کرده، و کُفّار نیز همین جرم ایشان را مایه جنجال قرار داده بودند.

در این آیه عمل مشرکان در آزار و شکنجه‌هایی که به پیامبر (ص) و مؤمنان روا داشتند ملامت می‌شود. ادامه آیه نیز هجرت و جهاد فی سبیل الله را هم‌چون مسیر جای‌گزین برای رهایی از چنگ مشرکان و تحقق دعوت پیامبر (ص) پیش‌نهاد می‌دهد. ایمان به خدا، هم‌بستگی مؤمنان، تلاش برای هجرت و جهاد جمعی، و تجلّی غفران و رحمت الهی بر این مؤمنان از توانایی‌هایی است که چنین رجائی برای ایشان به ارمغان آورده است.

به بیانی دیگر، در آیه از کسانی ستایش می‌شود که هنوز بر ایمان خویش استوار اند و بر پایه همان ایمان دست به هجرت و جهاد می‌زنند. ظاهراً هدف از این شیوه بیان تأکید بر این است که رجاء رحمت خدا چیزی جز همین رفتارهای مؤمنانه نیست. گویی همین که افراد بر این کارها توفیق یافته‌اند عین برخورداری از آن رحمت است. افزون‌براین، در چنین سیاقی، یادکرد «أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ» حکایت از آن دارد که مؤمنان مخاطب این آیه، هم دارای تفکر خودباورانه هستند، هم در موقعیت ناامیدی، ضمن ایمان به خدا، اهل عمل اند.

نمونه مشابه را در آیه ۲۸ سوره اسراء می‌توان دید:

وَإِنَّمَا تُعْرَضُونَ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا.

در این آیه به مؤمنان دستور داده می‌شود انفاق واجب در قبال نزدیکان، مساکین و درراه‌ماندگان را انجام دهند. به پیامبر (ص) تصریح می‌شود که ممکن است خودش نیز گاه تهی‌دست باشد و به امید دریافت رحمتی الهی که در آینده نصیبش بشود و فرصتی برای کمک به ایشان برایش فراهم آورد— فعلاً از ایشان روی گرداند. سپس گفته می‌شود هرگاه در چنین وضعی قرار گرفت، با ایشان دست‌کم سخن ناروا نگوید؛ بل که حتی همین روی‌گردانی هم با لحنی نرم و آرام باشد. ظاهراً هدف آن است که گفته شود مؤمنان تهی‌دست ناتوان از کمک به فقیران، هم‌چنان که خود به رحمتی از پروردگارشان امید می‌برند، نباید سخنی ناروا به مساکین گویند و ایشان را از رحمت الهی نومید کنند.

نمونه مشابه دیگر آیه ۵۷ سوره اسراء است:

أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا.

در یک آیه قبل از مشرکان خواسته شده است که از معبودان‌شان بخواهند ضرر و زیان را از ایشان دور کنند؛ امری که وقوعش ناممکن است. اکنون در این آیه و در ادامه همان بحث تأکید می‌شود این معبودان خود نیز با انجام اعمالی برای پروردگارشان و جستن وسیله‌ای، در تلاش اند بر اجر و قرب خود نزد او بیفزایند و از عذاب الهی دور بمانند.

آیه ۹ سوره زمر را نیز کمابیش هم‌سو با همین آیات باید فهمید:

أَمْ مَنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ.

در آیه هشتم از همین سوره گفته می‌شود هنگامی که انسان در شرایطی سخت قرار می‌گیرد دست به دعاء برمی‌دارد و خالصانه پروردگارش را می‌خواند؛ اما هنگامی که نعمتی برایش می‌رسد هرچه کرده است را فراموش می‌کند و حتی برای خدا شریک می‌انگارد و اهل دوزخ می‌شود (زمر/ ۸). پس از تبیین این وضعیت، اکنون در آیه ۹ تأکید می‌شود هرکس نیمه‌شبان به عبادت برخیزد و از آخرت بهراسد و رجاء رحمت پروردگار داشته باشد، قطعاً در برابر گروه پیشین قرار خواهد گرفت. در این بافت تعبیر «يَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ» در کنار دیگر اصطلاحات، بر هدایت و رستگاری‌ای دلالت دارد که این افراد با عمل به احکام دین و اعتقاد به باور الهی می‌توانند حاصل کنند. از باهم آبی عبادت خدا و اعتقاد به آخرت با «يَرْجُو رَحْمَةَ رَبِّهِ» نیز می‌توان دریافت این هر سه در کنار هم دیگر عامل هدایت اند.

۲-۳) هم‌نشین‌های رحمت

اکنون، پس از تحلیل سیاقی آیات هم‌نشینی رجاء و رحمت، باید کلماتی را بجویم که در دیگر آیات قرآن با رحمت رابطه هم‌نشینی دارند و می‌توانند جانشین رجاء به‌شمار آیند. اگر از آیاتی که در آن‌ها رحمت با واسطه حرف جرّ با رجاء هم‌نشین شده است صرف‌نظر کنیم، آیات معدودی باقی می‌مانند که در آن‌ها رجاء و رحمت پروردگار بی‌واسطه هم‌نشین شده‌اند. در ۴ آیه از این قبیل، واژه رحمت در نقش مفعول رجاء قرار گرفته، و فاعل رجاء هم یکی از بندگان مخلص خدا معرفی شده است. اگر از این چهار مورد نیز بگذریم، تنها فعلی که بی‌واسطه در چند جای قرآن با رحمت هم‌نشین شده، صورت فعلی ماده «آتى» است و رحمت مفعول آن است. مثلاً، در آیه ۱۰ سوره کهف می‌خوانیم:

إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا.

برپایه این آیه، اصحاب کهف پس از آن‌که در سرزمین خود از همه چیز ناامید شدند، تنها راه باقی‌مانده را پناه آوردن به غار یافتند. در آن‌جا با زبانی خاضعانه از پروردگار خود خواستند رحمتی بر آنان ارزانی دارد. این‌گونه، به خوابی دیرپا فرو رفتند و از هیاهوی روزگار به سلامت گذشتند. رحمت الهی در این سیاق نه امری آینده، بل که امری محقق و هم‌اکنون حاضر است: وجود آن غار و نیز خودآگاهی اصحاب کهف از امکان پناه‌بردن به آن، رحمت الهی است.

نه‌تنها در این مورد، بل که در هر جای دیگر قرآن هم از ایتیان رحمت الهی سخن به میان آمده، بحث نه درباره درخواستی متعلق به آینده، بل که سخن از گزارش تحقق عینی رحمتی بالفعل است (بنگرید به: انبیاء/ ۸۴؛ قصص/ ۴۳؛ هود/ ۲۸، ۶۳، کهف/ ۶۵). این همان ویژگی است که پیش‌تر دیدیم در آیات هم‌نشینی رجاء با رحمت نیز قابل‌ردیابی است.

افزون بر این همه کاربردهای قرآنی **اتیان رحمت** در سیاق یادکرد پیامبران الهی و بندگان خاصی نظیر اصحاب کهف رخ داده است؛ شخصیت‌هایی که به سبب جایگاه و منزلت‌شان، در سراسر زندگی غرق در رحمت الهی اند. این هم باز نشان می‌دهد که **اتیان رحمت** را باید گزارش رحمتی هم‌اکنون محقق انگاشت؛ نه وعده‌ای برای آینده. گویی در گفتمان قرآنی **رجاء به رحمت** با ادراک حضور همان رحمت در زمان حال هم‌راه است. به نظر می‌رسد این یک مؤلفه اساسی در معنای **رجاء در قرآن** به‌شمار می‌رود.

۳-۳) روابط هم‌نشینی رجاء با الله و اليوم الآخر

بر اساس جدول شماره ۴، تعبیر «الله والیوم الآخر» دو مرتبه با رجاء هم‌نشین شده است. برای تحلیل جانشین رجاء از مسیر این هم‌نشین، نخست باید به تحلیل سیاقی آیات و سپس به تحلیل واژه جانشین پرداخت. در کوشش برای تحلیل سیاقی آیات دارای دوگان **رجاء/ الله و اليوم الآخر**، نخست به آیه ۲۱ سوره احزاب برمی‌خوریم. آیات ۱۹-۲۰ این سوره به بحث از منافقان و رفتارهای دوگانه ایشان در برابر شرایط سختی که مسلمانان صدر اسلام در آن قرار گرفته‌اند پرداخته است. سپس در آیه ۲۱ از کسانی سخن می‌رود که به پیامبر (ص) ایمان راسخ دارند و از او الگو می‌گیرند. گفته می‌شود این گروه دو ویژگی دارند: «يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ» و «ذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا». از این آیه می‌توان استنباط کرد که **رجاء** چیزی از جنس گرایش به یک جور باور و اعتقاد است.

نمونه دیگر در آیه ۶ سوره ممتحنه دست‌یافتنی است. در آیات ۴-۵ همین سوره از ابراهیم (ع) هم‌چون الگویی برای پیامبر اکرم (ص) و از شیوه رویارویی او با قوم خود به‌منظور هدایت ایشان یاد شده است. سپس در آیه ۶ دوباره بر این الگوبودن ابراهیم (ع) برای کسانی که «يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ» هستند تأکید، و خدا هم از هرکه روی‌گردان باشد بی‌نیاز شناسانده می‌شود:

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَمَن يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ.

باز می‌توان احساس کرد که در این جا نیز مشابه آیه پیشین، رجاء به الله و آخرت به‌عنوان گرایش به یک باور معرفی شده است.

براین پایه، در تحلیل واژه جانشین **رجاء**، نخست باید به‌خاطر داشت که تعبیر «الله و اليوم الآخر» در ساختار آیات رجاء، همواره در نقش مفعول قرار دارد. با جست‌وجوی عبارت فوق در دیگر آیات **قرآن**، صرفاً یک جانشین برای رجاء می‌توان یافت که ۲۱ مرتبه نیز تکرار شده است. برای نمونه، در یکی از این آیات می‌خوانیم:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَن آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره/ ۶۲)؛ نیز برای نمونه‌های بیشتر، بنگرید به: بقره/ ۸، ۱۲۶، ۱۷۷، ۲۳۲، ۲۶۴).

مقوله ایمان، پیش‌تر از مسیر **لقاء** نیز هم‌چون جانشین **رجاء** شناسایی شده بود. در این بخش هم از مسیر «الله و

اليوم الآخر» باز به همان جانشین می‌رسیم. در واقع، رجاء به «الله واليوم الآخر» با ایمان به «الله واليوم الآخر» در یک حوزه معنایی قرار دارند. این جانشینی از یک معنای اصطلاحی برای رجاء پرده برمی‌دارد: رجاء چیزی است با معنایی معادل ایمان. با پذیرش این تحلیل البته شاید لازم باشد از مراتب متفاوتی از ایمان سخن بگوییم. شاید مثلاً رجاء به «الله واليوم الآخر» سطحی ابتدائی‌تر از ایمان به «الله واليوم الآخر» باشد.

۴-۳) روابط هم‌نشینی رجاء با يَتَوَلَّ

واژه دیگری که می‌تواند در مسیر وصول به جانشین رجاء از مسیر هم‌نشینی با «الله واليوم الآخر» یاری رساند، صورت فعلی يَتَوَلَّ است. یگانه کاربرست این ماده در آیه ۶ سورة ممتحنه رخ داده است که پیش‌تر تحلیل سیاقی آن بازنموده شد. اکنون کافی است که صرفاً به تحلیل جانشین‌های آن پردازیم. گرچه این هم‌نشینی تنها در یک آیه قرآن دیده می‌شود، رابطه تقابلی ویژه‌ای که در قرآن با رجاء پدید می‌آورد مهم است و می‌شاید به آن توجه نمود.

در ساختار آیه ۶ سورة ممتحنه که هم‌نشینی مذکور در آن واقع شده است یک عبارت شرطی وجود دارد: «مَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ... وَمَنْ يَتَوَلَّ...». پس در پی جویی جانشین واژه هم باید ساختاری مشابه ردیابی شود؛ به این معنا که در یک عبارت شرطی، بخش دوم آن فعل يَتَوَلَّ باشد و تقابلی میان دو بخش شرط و جزاء برقرار گردد.

نمونه نخست از وجود یک چنین ساختاری را در آیه ۱۷ سورة فتح می‌توان دید:

لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَنْ يَتَوَلَّ يُعَذَّبْهُ عَذَابًا أَلِيمًا (نیز برای مضامین مشابه به همین آیه، بنگرید به: انفال/ ۲۰؛ نور/ ۴۷).

چنان‌که از متن آیه برمی‌آید، اطاعت از الله و رسول او جانشینی برای رجاء بالله واليوم الآخر است. برپایه این آیه، کسی که به الله واليوم الآخر رجاء داشته باشد در زمره کسانی است که از الله و فرستاده‌اش اطاعت می‌کنند. پیش‌تر دیدیم کاربرست‌های قرآنی رجاء را می‌توان به معنای ایمان به خدا بازگرداند. در این جا نیز ملازمه رجاء با طاعت خدا و رسول بسیار مشابه ملازمه‌ای است که در سراسر قرآن میان ایمان با فرمان‌برداری از خدا و رسول ایجاد شده است.

نمونه دوم در آیه ۷۴ سورة توبه دیده می‌شود:

يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَعَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (نیز، برای مضمونی مشابه به همین آیه، بنگرید به: هود/ ۵۲).

در این آیه، وضعیت گروهی از مردم توصیف می‌شود که در مسیر کفر گام نهاده، و در حال فرورفتن در ورطه ضلالت اند. گفته می‌شود اگر اینان به‌سوی پیامبر (ص) بازگردند و از دستورات او پی‌روی کنند به نفع خودشان خواهد

بود. در مقابل نیز، اگر روی‌گردان باشند، به عذابی الیم دچار خواهند شد. پس در این آیه جانشینِ رجاء مفهوم بازگشت به سوی خدا است. این درک از مفهوم رجاء نیز با آنچه پیش‌تر درباره پیوند رجاء با ایمان گفتیم تطابق دارد.

نتیجه

مطالعه کنونی نشان می‌دهد رجاء در بسترِ گفتمان قرآنی معنایی فراتر از آن دارد که در تحلیل‌های لغوی و توضیحات مفسران می‌توان یافت. برپایه کاربست روش معناشناسی ساخت‌گرا می‌توان دریافت که در قرآن رجاء و مشتقات آن هرگز درون آیه‌ای در یک ساختار تقابلی صریح با یأس یا قنوط یا مفاهیم مشابه آن‌ها قرار نگرفته است. به عبارت دیگر، تقابل مستقیم زبانی از طریق هم‌نشینی صریح میان‌شان ایجاد نشده است. در سطح محور جانشینی نیز که ساخت‌گرایان از آن به نظام تقابل‌های ذهنی یاد می‌کنند رجاء و یأس دو سوی یک طیف معنایی را تشکیل نمی‌دهند.

اجزاء بنیادین و تمایزبخش معنای رجاء در نظام زبانی قرآن را نیز می‌توان چنین برشمرد: اولاً، رجاء حالتی است که مؤمنان به خدا و قیامت دارند. ثانیاً، این حالت ایستا و منفعل نیست، بل که با تلاش، جهاد، استقامت و عمل صالح همراه است؛ یعنی مؤمن، در پرتو رجاء، به کنش و تعهد عملی فراخوانده می‌شود. ثالثاً، این حالت همراه با کنش‌گری فعال با انتظار خوش‌بینانه از خدا نیز همراه است: اهل رجاء در بن‌بست‌های دنیایی، به‌ویژه در موقعیت‌های دشواری که نیازمند تغییر مسیر و برون‌رفت از وضعیت چالشی باشند، به وعده‌های الهی نظر دارند. رابعاً، این حالت مؤمنانه کنش‌گرانه متعهدانه خوش‌بینانه با غایت‌نگری همراه است: اهل رجاء به جای اتکاء به دست‌آوردهای زودگذر دنیوی، چشم به لقاء خدا و فوز اخروی دارند و در عمیق‌ترین لایه‌های ذهنی‌شان از عذاب الهی هراسان‌اند. خامساً، اهل رجاء تکذیب‌کننده و منکر خدا و قیامت یا اهل فراموشی آن نیستند.

پس رجاء در قرآن صرفاً به معنای امید یعنی حالت روانی فردی که به انتظار آینده نشسته است نیست. رجاء در قرآن با پویایی و التزام همراه است و هرگز به معنای امیدی منفعل و بی‌پشتوانه به‌کار نرفته است. همواره در بافتی دیده می‌شود که عمل، مسئولیت‌پذیری و باور به وعده‌های الهی را ایجاب می‌کند. گویی رجاء در قرآن واجد دو ساحت اصلی است: ساحت معرفتی که مبتنی بر شناخت وعده‌ها و وعیدهای الهی است و انسان را به سوی ایمان عمیق‌تر سوق می‌دهد، و ساحت عملی که موجب حرکت، پایداری و التزام اخلاقی مؤمن در مسیر بندگی است. پیوند تنگاتنگ این دو ساحت ایجاب می‌کند که رجاء را یکی از مؤلفه‌های بنیادین حیات ایمانی بینگاریم.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- صاحب بن عباد، اسماعیل، *المحیط فی اللغة*، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۱۴ق.

- ۳- ابن فارس، احمد، *معجم مقاییس اللغة*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
 - ۴- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، *غریب القرآن*، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۱۴۱۱ق.
 - ۵- احمدی، زهرا، *بررسی معناشناسی واژه رجا در قرآن و حدیث*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده تفسیر و معارف قم، شهریور ۱۴۰۲ش.
 - ۶- ازهری، محمد بن احمد، *تهذیب اللغة*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
 - ۷- باقری نودری، مصطفی و فلاح، ابراهیم، «معناشناسی امید با تکیه بر روابط هم‌نشینی»، *پژوهش‌نامه تأویلات قرآنی*، سال سوم، شماره ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۰ش.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26767384.2021.6.6.6.3>
- ۸- بی‌پرویش، مانفرد، *زبان‌شناسی جدید*، ترجمه محمدرضا باطنی، تهران، آگاه، ۱۳۷۴ش.
 - ۹- جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصحاح*، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
 - ۱۰- روحانی‌سروستانی، زینب، *معناشناسی واژگان دال بر امید*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی شیراز، شهریور ۱۴۰۱ش.
 - ۱۱- زمخشری، محمود بن عمر، *أساس البلاغة*، بیروت، دار صادر، ۱۹۷۹م.
 - ۱۲- سلمان‌نژاد، مرتضی، *معناشناسی تدبیر در قرآن کریم با سه روی‌کرد ساختاری، ریشه‌شناسی و تاریخ‌انگاره*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه امام صادق^(ع)، ۱۳۹۱ش.
 - ۱۳- سلمان‌نژاد، مرتضی و قاسم‌پور، محسن، «معناشناسی تدبیر در قرآن کریم با تکیه بر روابط هم‌نشینی و جانشینی»، *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، شماره ۵۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱ش.
- <https://dori.net/dor/20.1001.1.17358701.1391.18.52.6.6>
- ۱۴- شیرزاد، محمدحسن، *مفهوم ربا در قرآن کریم مبتنی بر روش‌های معناشناسی ساختگرا و نقش‌گرا*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه امام صادق^(ع)، ۱۳۹۳ش.
 - ۱۵- صافی، محمود، *الجدول فی إعراب القرآن*، دمشق، دارالرشید، ۱۴۱۸ق.
 - ۱۶- صفوی، کوروش، *درآمدی بر معناشناسی*، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۰ش.
 - ۱۷- ابو‌هلال عسکری، حسن بن عبدالله، *الفروق اللغویة*، بیروت، دار الآفاق الجديدة، ۱۴۰۰ق.

- ۱۸- فراء، یحیی بن زیاد، *معانی القرآن*، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰ م.
- ۱۹- خلیل بن احمد، *العین*، به کوشش مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۰ م.
- ۲۰- فولادوند، محمد مهدی، *ترجمه قرآن*، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
- ۲۱- مطهری پور، مرتضی و آذربایجانی، مسعود، «ساختار معنایی امید در آیات قرآن کریم»، *مطالعات تفسیری*، سال هشتم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۶ ش.
- 22- Black, Jeremy, George, Andrew, Postgate, Nicholas & et. al., *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
- 23- Ehret, Christopher, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian): Vowels, Tone, Consonants and Vocabulary*, Berkeley, University of California Press, 1995.
- 24- Hoftijzer, Jacob & Jongeling, Karel, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden, Brill, 1995.
- 25- Jastrow, Marcus, *Dictionary of Targoom, Babel and Urshalim and Midrash Literature*, London, Luzak Co., 1903.
- 26- Johnstone, Thomas Muir, *Jibbali Lexicon*, New York, Oxford University Press, 1981.
- 27- Kitchen, Andrew, Ehret, Christopher, Assefa, Shiferaw & Mulligan, Connie J., «Bayesian Phylogenetic Analysis of Semitic Languages Identifies an Early Bronze Age Origin of Semitic in the Near East», *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, vol. 276, pp. 2703–2710, 2009.
- <https://doi.org/10.1098/rspb.2009.0408>
- 28- Klein, A., *Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers f English*, Haifa, University of Haifa Press, 1987.
- 29- Leslau, Wolf, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic)*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1987.
- 30- Macuch, Rudolf & Drower, Ethel Stefana, *A Mandaic Dictionary*, London, Oxford University Press, 1963.
- 31- McDonough, Sheila, «Hope», *Encyclopaedia of the Qur'ān*, ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden, Brill, vol. II, pp. 448–449.
- https://doi.org/10.1163/1875-3922_q3_EQSIM_00196
- 32- *Merriam-Webster.com dictionary*, web site of: Merriam-Webster, Retrieved September 3, 2026
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/incline>

- 33- Orel, Vladimir & Stolbova, Olga, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary*, Leiden, Brill, 1995.
- 34- Payne Smith, Robert, *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford, Clarendon Press, 1903.